

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: « **Адміністратори Південної України А.-Е. де Рішельє,
О. Ф. Ланжерон, М. С. Воронцов: просопографічний портрет** »

«Administrators of Southern Ukraine A.-E. de Richelieu, A. F. Langeron, M. S. Vorontsov:
prosopographic portrait»

Виконав: студент заочної форми навчання

спеціальності 032 Історія та археологія

Швандер Ігор Олегович

Керівник д.і.н., проф. Гончарук Т. Г. _____

Рецензент к.і.н., доц., Избаш-Гоцкан Т.О.

Рекомендовано до захисту:

Захищено на засіданні ЕК № 1

Протокол засідання кафедри

протокол № __ від _____ 2020 р.

№ __ від _____ 2020 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

_____
(підпис)

Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

_____
(підпис)

Гребцова І. С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРІВ А.Є РІШЕЛЬЄ, О. ЛАНЖЕРОН, М. ВОРОНЦОВ.....	7
1.1. Теоретико-методологічний аспект генерал-губернаторської влади.....	7
1.2. Інститут генерал-губернаторства в історіографії Півдня.....	19
РОЗДІЛ 2. ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ ЯК ОБ’ЄКТ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	30
2.1. Одеса – місто нової епохи та його важкі роки становлення.....	30
2.2. Яскраві особистості-генерали, які вплинули на розвиток міста.....	38
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ДОРОБКУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРІВ ТЕРИТОРІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ.....	44
3.1. Дюк де РІШЕЛЬЄ.....	44
3.2. Олександр ЛАНЖЕРОН.....	56
3.3. Михайло ВОРОНЦОВ.....	64
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	78

ВСТУП

Актуальність дослідження. З кінця XVIII і до початку XX ст. російська влада намагалася поширити загальноімперське законодавство та систему управління на територію українських земель, і в першу чергу – приєднаних після поділів Польщі, де ще зберігалось польське законодавство та традиції. Це вимагало введення надзвичайних інституцій. Однією з них стала посада генерал-губернатора з надзвичайними повноваженнями, що згодом поширилася на інші національні окраїни Російської імперії і зайняла особливе місце в системі її регіонального управління.

Підвладні Російській імперії українські території – Лівобережжя, Правобережжя і Південь України – відрізнялись від російських губерній своєю регіональною елітою, структурою станів, формами землеволодіння й землекористування, поліетнічністю і нормами права, що спричиняло труднощі та гальмувало поширення там загальноросійської губернської системи урядування. Тому імперська влада покладала на генерал-губернаторську форму управління, наділену надзвичайними повноваженнями, завдання подолати відмінності регіонів, які залишилися від попередніх державних утворення на її територіях і в повній мірі мала поширити на них загальноімперське законодавство та систему урядування.

Діяльність генерал-губернаторів мала пришвидшити темпи інкорпорації, сприяти якомога повнішому зросійщенню регіону, зіграти на міжетнічних проблемах та протиріччях. Наслідки такої імперської діяльності можна спостерігати і сьогодні. З огляду на це проблема вивчення генерал-губернаторства, як соціально-політичного інституту в історії держави та права України, становить особливий науковий інтерес, чим і зумовлює актуальність дослідження.

Мета дослідження. Метою даної роботи є комплексне історико-правове дослідження організаційно-правових засад та процесу становлення і функціонування інституту генерал-губернаторства у Правобережній Україні,

визначення на основі законодавчих та інших нормативно-правових актів та архівних джерел його місця і ролі в системі державного управління Російської імперії і формування на підставі цього пропозицій для проведення реформи з децентралізації влади.

Для досягнення зазначеної мети необхідно було вирішити наступні **завдання:**

- вивчити науково-методичну літературу стосовно утворення та діяльності генерал-губернаторської влади на Півдні України у XVIII – пос. XX ст.;

- з'ясувати поняття і сутність інституту губернаторства в історіографії Півдня;

- вивчити історичні дослідження Півдня України, зокрема м. Одеси та дослідити важкі роки його становлення;

- дослідити вплив генерал-губернаторів Дюка де Рішельє, Олександра Ланжерона та Михайла Воронцова на становлення Півдня України, і зокрема міста Одеса.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні та політико-правові процеси на Правобережжі України, пов'язані зі становленням, розвитком та діяльністю інституту генерал-губернаторства як органу державного управління Російської імперії.

Предмет дослідження – правові засади та особливості функціонування генерал-губернаторів Правобережної України у 1832-1914 рр.

Методи дослідження. Дослідження правових засад та особливостей функціонування генерал-губернаторства на Півдні України виконане завдяки використанню загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання, застосування яких здійснювалось при дотриманні принципів об'єктивності, науковості та історизму. У процесі дослідження використовувались загальнонаукові методи аналізу і синтезу, порівняння і узагальнення, типологізації, класифікації, що дало змогу забезпечити єдність історико-

правового дослідження формування та розвитку правового інституту генерал-губернаторства у Правобережній Україні.

Наукову новизну одержаних результатів визначають мета, предмет і задачі дослідження, вперше здійснений комплексний історико-теоретичний аналіз правових основ створення та особливостей функціонування інституту генерал-губернаторства у Правобережній Україні.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що сформовані та викладені в даній роботі положення, узагальнення, висновки та рекомендації можуть бути використані у науково-дослідній сфері, наприклад, для подальшого розроблення проблем державного управління, організації місцевого врядування, проведення конкретно-проблемних та узагальнюючих досліджень з історії держави і права ХІХ - початку ХХ ст., підготовки навчально-методичної літератури; у процесі удосконалення законодавства в сфері управління та реформування сучасного суспільства, відносин центральної влади та місцевого самоврядування, здійсненні реформи з децентралізації влади; навчальному процесі при викладанні дисциплін «Історія держави та права України», «Історія України», інших загальних курсів та спецкурсів.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження викладено на 70 сторінках. Бібліографія нараховує 55 позицій.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРІВ А.Є РІШЕЛЬЄ, О. ЛАНЖЕРОН, М. ВОРОНЦОВ

1.1. Теоретико-методологічний аспект генерал-губернаторської влади

Інститут генерал-губернаторства, як форма адміністративно-територіального управління, був впроваджений у Росії ще на початку XVIII ст. за часів Петра I, коли в процесі реформ започатковувалися нові підходи до державного управління. В їх основу були покладені тогочасні європейські ідеї про особливе місце і роль держави у житті суспільства.

Саме тоді з'явилися перші губернії: Московська, Інгерманландська (Петербурзька), Київська, Смоленська, Азовська, Казанська, Архангельська, Сибірська. Ними управляли губернатори, а Петербурзькою і Азовською – генерал-губернатори. Першим посаду генерал-губернатора отримав О.Д. Меньшиков, якому Петро I довірив управління землями, що увійшли до Росії в результаті Північної війни.

Принципи, що їх заклав Петро I в організацію місцевого державного управління, мається на увазі відокремлення суду від адміністрації, нагляду – від виконання, фінансового управління – від поліції, вимагали подальшого розвитку. Тож вся система губернського управління згодом зазнала змін: за новою системою управління в губерніях зосереджувалося у руках губернатора, у провінціях і повітах – воєводи, а реалізували вони свої функції через відповідні губернаторські та воєводські канцелярії [9].

У початковий період правління Катерини II для більш успішного виконання обов'язків кожному губернатору виділялася військова команда. А видана «Настанова» губернаторам давала їм «як хозьяинам губерній» широкі

повноваження й підкреслювала, що вони підпорядковуються лише імператриці й Сенату.

Дещо пізніше за часів правління Катерини II в українських землях була проведена реформа місцевого управління, основною метою якої стала інкорпорація відібраних у Польщі українських земель, «влиття» їх в «тіло» імперії та вдосконалення адміністративного апарату, для чого був впроваджений інститут генерал-губернаторства. Зазначений інститут влади очолювали довірені особи та фаворити цариці, а саме: Г.О. Потьомкін – з 1776 р. генерал-губернатор Новоросійської, Азовської, Астраханської губерній; П.О. Зубов – з 1796 р. катеринославський, вознесенський і таврійський генерал-губернатор; П.О. Румянцев – з 1764 р. генерал-губернатор Малоросії; М.М. Кречетников – генерал-губернатор приєднаних до Росії за другим і третім поділами Польщі Західних областей [13, с. 8].

Таким чином, інститут генерал-губернаторства став основним і набув чіткого статусу. На губернському рівні адміністративне управління було зосереджено в руках губернатора і губернського правління, як колегіального органу при губернаторові.

Сприйняття сучасником, чиновником повітового суду М. І. Лазаревським діяльності перших трьох малоросійських генерал-губернаторів яскраво відбито у його спогадах, що публікувались двічі. Спогади Ф. О. Рейнгардта відобразили враження харків'ян про кожного з місцевих генерал-губернаторів 1840-1850-х років. Більшість мемуарів присвячена генерал-губернаторам, діяльність яких залишила помітний слід в управлінні регіонами. У щоденниках військового міністра Д. П. Мілютіна, міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва, державного секретаря О. О. Половцова та спогадах міністра фінансів С. Ю. Вітте при характеристиці генерал-губернаторів зверталась увага на їхній природній розум, виховання, освіту, ділові якості, як адміністраторів, та управлінську культуру. Їхні спостереження дозволяють простежити наскільки авторитетними в міністерському корпусі були пропозиції генерал-

губернаторів та дають можливість заглянути й за куліси двору, на ставлення до цих урядовців імператора й імператриці, бо саме їхня думка часто була визначальною при наставлянні на посади та в проведенні регіональної політики. Професор криміналістики, історик права О. Ф. Кістяківський, сучасник декількох київських, подільських та волинських генерал-губернаторів, в «Щоденнику» роздумує над питанням моральності влади.

В цілому комплекс джерел репрезентативний і дозволяє розглянути функціонування інституту генерал-губернаторства на території України, Канцелярії, як надгубернської державної установи, простежити різнопланову діяльність генерал-губернаторів упродовж періоду ХІХ - початку ХХ ст. та виокремити особливості інтегрування регіонів у складі Російської імперії

На початку ХІХ ст. реформа місцевого управління була доповнена системою міністерств і, зрештою, Російська імперія набула достатньо прогресивної для існуючого режиму системи адміністративного управління з визначеним балансом централізації і децентралізації, територіального і галузевого принципів управління [5, с. 32]. У подальшому інститут генерал-губернаторства продовжував зазнавати еволюції, однак незмінними залишалися дві основні ознаки його впровадження: генерал-губернаторства створювалися на тій території, де особливо була потрібною сильна влада і контроль центру; на посаду генерал-губернатора призначалися особи, які користувалися особистою довірою царя і отримували від нього надзвичайні повноваження та право безпосереднього зв'язку.

Джерела дослідження можна поділити на три великі групи в залежності від походження та інформаційного наповнення. Об'ємною і репрезентативною групою є первісний пласт ділових документів самих Канцелярій. Генерал-губернатор володів найширшим спектром інформації про ключові події в регіоні та тенденції його розвитку, до його Канцелярії надходив цілий потік документів від губернських і надгубернських установ, серед якого виділяється масова звітна документація, бо в російській управлінській традиції вона набула форми контролю. Це документи

канцелярій губернаторів, попечителів учбових округів, начальників жандармських округів, охоронних відділень, казенних, судових палат, прокурорів, а згодом і самоврядних установ і громадських товариств. Її доповнюють скарги, петиції і пропозиції, які надходили прямо до Канцелярії генерал-губернатора, що дозволяє оцінювати наскільки авторитетною була установа серед населення та які фактори нею документувалися, зокрема серед цієї групи виділяються особисті прохання щодо відкриття компаній, підприємств, банків, придбання земельної власності, донесення про особовий склад установ, бо генерал-губернатор контролював зайняття кожної державної посади при реалізації урядової політики.

Дослідження оперативно-розпорядчої документації показує, що вона сприяє вивченню об'єднаних дій губернських властей, а розпорядчо-нормативна підміняла відсутні законодавчі акти та унормовувала соціально-економічні відносини у регіонах. Аналіз родо-видового складу діловодної документації дозволив встановити, на які соціальні явища і процеси зверталась увага в адміністративній діяльності генерал-губернаторської канцелярії. Аналітична інформація про становище в регіонах черпається з оглядів генерал-губернаторів імператорові та Міністерству внутрішніх справ; київський, подільський і волинський - із спеціальних питань звітував Комітетові у справах Західних губерній (1831-1848) та Західному комітетові (1862-1864). За традицією повні звіти у вигляді оглядів подавалися в кінці першого триріччя перебування на посаді, але генерал-губернатори могли також, в разі потреби, готувати й щорічні огляди. Для цього виду звіту характерним був не стільки перелік здійснених заходів, як узагальнення наслідків попередньої політики щодо інтеграційних та асиміляційних процесів та нові пропозиції генерал-губернатора, які мав схвалити або відхилити імператор

Українська історіографія не має традиції дослідження місцевих державних установ. Хоча історики не раз брали до уваги діяльність генерал-губернаторів, однак не ставили перед собою завдання з'ясувати особливий

статус регіонів, українських історичних земель Лівобережжя, Слобожанщини, Півдня й Правобережжя у складі Російської імперії і не пов'язували його з генерал-губернаторською формою врядування. Поза науковими інтересами залишалася Канцелярія, яка уособлювала напрями, форми й методи діяльності цього інституту влади та документувала її. Пояснюється це тим, що історія інтеграційних процесів розглядалася як одномоментна, вважалася у своїй основі, очевидно, з'ясованою із включенням українських територій до складу Росії. Російська історіографія більше досліджувала біографії й особистості генерал-губернаторів, були неодноразові спроби написати їхні історичні портрети. Українські історики недооцінювали державницький напрям трактування історії України через діяльність державних установ ХІХ - початку ХХ ст.

Першим до історичного портрета як жанру, зокрема, до біографії генерал-губернатора М. С. Воронцова, звернувся його особистий секретар М. П. Щербінін. Професор історії Київського університету В. Я. Шульгін присвятив свої праці київським генерал-губернаторам Д. Г. Бібікові й І. І. Васильчикові.

На відміну від М. П. Щербініна, останні написані професійним істориком, котрий з'ясував становище Правобережної України та методи й форми репресивно-попереджувальних заходів цих генерал-губернаторів. Малоросійські генерал-губернатори досліджувались полтавським істориком І. Ф. Павловським, позитивістські підходи якого та археографічна зацікавленість зберегли значну частку інформації з діловодної документації про діяльність першого малоросійського генерал-губернатора О. Б. Куракіна М. Г. Репніна [9].

Автор піддав сумніву думку про сепаратистські помисли князя, висловлену старогромадівцем О. С. Лашкевичем у передньому слові до публікації відомої промови князя. І. Ф. Павловський зауважував, що сепаратизму в діях малоросійського військового губернатора не було,

оскільки він «зовсім не узгоджується з його піднесеними устремліннями, ні з духом обставин того часу».

Своєрідним продовженням вивчення особистостей генерал-губернаторів стали дослідження історії міст. На відміну від І. Ф. Павловського, в оцінці генерал-губернаторів якого не знайшлося місця на жодне критичне зауваження, у праці Д. І. Багалія і Д. П. Міллера годі шукати позитивної характеристики їхнього урядування. Вона зведена до простого, однозначного негативного опису їхніх звичок, грубощів у спілкуванні з нижчими за рангом урядовцями, представниками місцевого самоврядування. Як та, так і інша оцінки, із відтінками моралізаторства, хибують однобокостю і упередженістю. У дослідженнях минулого Одеси історики також зверталися до діяльності генерал-губернаторів, бо маючи Одесу своєю резиденцією, останні сприяли її розбудові. Д. Г. Атлас чи не вперше намагалася з'ясувати, чому Одеса вважалася «іноземним» містом у Росії та віднесла це на рахунок «просвітницької диктатури Рішельє, Ланжерона й Воронцова», котрі заклали фундамент розвитку торгівлі та підприємливості в регіоні. Окремі штрихи до характеристики київських, подільських і волинських генерал-губернаторів знаходимо у працях, присвячених Києву, де найбільше уваги приділено тим генерал-губернаторам, які перетворювали його в осередок російського культурно-освітнього та наукового життя

Система управління (центр – генерал-губернатор – губернатор), як показав досвід реформування, найкраще зарекомендувала себе на окраїнах імперії і в подальшому там активно застосовувалась.

Незважаючи на те, що інститут губернаторської влади в Російській імперії почав вивчатися ще з часу його впровадження, тобто ще у XIX столітті, погляд на губернаторів як на «сатрапів» та сліпих виконавців волі самодержця, який панував протягом радянської доби, не сприяв розвиткові цього процесу, загальмував зазначений процес. Тому ще й до сьогодні дослідження компетенції губернаторської влади далеке від завершення.

Правда, останнім часом поступово відбувається усвідомлення цієї ситуації, й зусилля дослідників зосереджуються на вивченні губернаторського корпусу окремих губерній та регіонів, виявленні характерних рис та особливостей функціонування губернаторської влади. Доброю підмогою тут стало залучення епістолярної та мемуарної літератури, в якій фіксувалися внутрішній світ людини, мотиви поведінки, переконання чиновників і серед них визначних сановників, якими були генерал-губернатори [10].

Найбільшим корпусом епістолярної спадщини став «Архів князя Воронцова», в якому вміщено листування князя періоду обіймання посади новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Його листи дозволяють глибше зрозуміти інтереси соціальних угруповань, з якими довелось зіткнутись в Україні.

Мемуари, що їх залишили чиновники та службовці нижчих категорій, котрі служили під началом генерал-губернаторів, представлені досить різноманітними жанрами: спогадами, автобіографіями, щоденниковими записами. Їхні свідчення вмотивовують соціальну психологію чиновників, дають змогу простежити різноманітні деталі стилю керівництва сановників, визначити, наскільки компетентним та авторитетним було врядування генерал-губернаторів.

Найповніше збереглися «Записки» Ф.Ф. Вігеля, які виявились особливо інформативними при з'ясуванні підходів М.С. Воронцова до формування Канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства [7, с.12].

Т. Бобровський – правник, польський діяч і мемуарист, виходець із дрібномаєткової шляхти Бердичівського повіту, котрий служив у тимчасовому відділенні Канцелярії київського генерал-губернатора з облаштування селянського побуту – у спогадах піддає злостивим оцінкам не лише генерал-губернаторів (особливо Д.Г. Бібікова та О.П. Безака) і чиновників, котрі служили під їх керівництвом, а й шляхту, яка для збереження маєтків поступалася своїми ідейними принципами. «Записки»

російського військового М. М. Муравйова-Карського містять сюжети, що пояснюють ставлення Миколи I до В.В. Левашова, О.Д. Гур'єва, Д.Г. Бібікова та М.С. Воронцова. Популярність останнього серед населення та в армії виділяють у спогадах О.М. Дондуков-Корсаков та М.Н. Мурзакевич [5].

У щоденниках військового міністра Д.П. Мілютіна, міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва, державного секретаря О.О. Половцова та спогадах міністра фінансів С.Ю. Вітте при характеристиці генерал-губернаторів зверталась увага на їхній природній розум, виховання, освіту, ділові якості, як адміністраторів, та управлінську культуру. Їхні спостереження дозволяють простежити, наскільки авторитетними у міністерському корпусі були пропозиції генерал-губернаторів, та дають можливість заглянути за куліси двору, на ставлення до цих урядовців імператора й імператриці, бо саме їхня думка часто була визначальною при наставлянні на посади та у проведенні регіональної політики. Професор криміналістики, історик права О. Ф. Кістяківський, сучасник кількох київських, подільських та волинських генерал-губернаторів, у «Щоденнику» роздумує над питанням моральності влади.

Українська історіографія не може у повній мірі похвалитися дослідженнями місцевих державних установ. Хоча історики не раз брали до уваги діяльність генерал-губернаторів, однак не ставили перед собою завдання з'ясувати особливий статус регіонів, українських історичних земель Лівобережжя, Слобожанщини, Півдня й Правобережжя у складі Російської імперії і не пов'язували його з генерал-губернаторською формою врядування.

Майже не торкнулась наукових інтересів й Канцелярія, яка уособлювала напрями, форми та методи діяльності цього інституту влади і документувала її. Пояснюється це тим, що історія інтеграційних процесів розглядалася як одномоментна, вважалася у своїй основі, очевидно, з'ясованою із включенням українських територій до складу Росії. Російська ж історіографія віддавала перевагу дослідженню біографіям й особистостям генерал-губернаторів [1, с. 39].

Серед українських історичних дослідників першим до історичного портрета як жанру, зокрема до біографії генерал-губернатора М.С. Воронцова, звернувся його особистий секретар М.П. Щербінін. Професор історії Київського університету присвятив свої праці київським генерал-губернаторам Д.Г. Бібікову й І.І. Васильчикову.

На відміну від М.П. Щербініна, професійний історик В.Я. Шульгін з'ясував становище Правобережної України та методи й форми репресивно-попереджувальних заходів цих генерал-губернаторів.

Діяльність малоросійських генерал-губернаторів була досліджена полтавським істориком І.Ф. Павловським. Його позитивістські підходи та археографічна зацікавленість зберегли значну частку інформації з діловодної документації про діяльність О.Б. Куракіна та М. Г. Рєпніна [9].

Своєрідним продовженням вивчення особистостей генерал-губернаторів стали дослідження історії міст. На відміну від І.Ф. Павловського, в результатах дослідження якого не знайшлося місця для жодного критичного зауваження, у працях Д.І. Багалія і Д.П. Міллера годі шукати позитивної характеристики їхнього урядування. Вона зведена до простого, однозначного негативного опису їхніх звичок, грубощів у спілкуванні з нижчими за рангом урядовцями, представниками місцевого самоврядування. Як перше, так і друге оцінювання хибують односторонністю і упередженістю.

Зверталися до діяльності генерал-губернаторів також історико-дослідники минулого Одеси. Вважаючи це місто за свою резиденцією, вони сприяли її розбудові. Д.Г. Атлас чи не вперше намагалася з'ясувати, чому Одеса вважалася «іноземним» містом у Росії та віднесла це на рахунок «просвітницької диктатури Рішельє, Ланжерона й Воронцова», котрі заклали фундамент розвитку торгівлі й підприємливості в регіоні.

У цілому комплекс джерел репрезентативний і дозволяє розглянути функціонування інституту генерал-губернаторства на території України,

Канцелярії, як надгубернську державну установу, простежити різнопланову діяльність генерал-губернаторів упродовж періоду ХІХ - початку ХХ ст. та виокремити особливості інтегрування регіонів у складі Російської імперії [12].

Серед праць сучасних дослідників найближчою до з'ясування передумов заснування Малоросійського генерал-губернаторства є праця доктора історії З. Когута, котрий виділив три етапи ліквідації автономії Гетьманщини. Вважається, що продовження функціонування інституту генерал-губернаторства у Лівобережній і Слобідській Україні свідчить про наявність ще одного етапу інтеграційного процесу, який хронологічно накладається на час діяльності чернігівських, полтавських і харківських генерал-губернаторів, від середини 1830-х до середини 1850-х років. І. Лисяк-Рудницький звернув увагу на відмову провідної верстви України «від дальшого відстоювання політичної автономії вітчизни та прийняття нею всеросійської державної ідеології». Подібні процеси у той самий час, вважав історик, переживала в зв'язку з об'єднувчими тенденціями і Європа.

Гарвардський професор Р. Шпорлюк у свою чергу актуалізував історію перебування України в імперії, приділив увагу ролі національного питання в особливостях розвитку історико-географічних регіонів, однак і він, як і попередній автор, не виділяє інституцій, що забезпечували інтеграцію України у складі Росії [3, с.22].

Праці А. Каппелера відзначаються новими концептуальними поглядами щодо формування Російської імперії. Він піддав сумніву відому тезу про Росію як тюрму народів, що як аксіома сприймалась радянськими істориками. Ці автори хоча й не звертаються до проблеми ролі державних установ і розглядають інтеграційні процеси поза їхньою діяльністю, спонукають досліджувати практичні заходи втілення урядової політики.

Англійський історик Д. Сондерс, відзначаючи вагоме місце українців у розбудові Російської імперії, виділив урядування М.Г. Рєпніна та підмітив багато спільних рис із періодом П.О. Румянцева в Україні, зокрема,

конструктивність їхніх управлінських заходів, проте і він не досліджував інститут генерал-губернаторства в Малоросії. Французький дослідник Д. Бовуа у двох працях відмітив заходи київських генерал-губернаторів, спрямовані на подолання польських впливів на Правобережжя України. Американська авторка П. Герлігі зауважила значущість перших новоросійських генерал-губернаторів у своєрідному розвитку Одеси та регіону. Впродовж тривалого часу обіймання посад, ліберальність їхнього режиму стала очевидною перевагою для порту і розвитку різних культур у порівнянні з повноваженнями таких управлінців в інших губерніях Росії [4, с. 31].

Українська радянська історіографія до постатей генерал-губернаторів зверталася мало, спорадично, що пов'язано з проблемою входження українських регіонів до складу Російської імперії, на яку було накладено своєрідне ідеологічне табу. У багатотомному виданні «Історія Української РСР» допущено неточність, коли як приклад запровадження жорстокого режиму самодержавства на українські землі наведено поширення загальноросійського адміністративного устрою і створення генерал-губернаторств: Малоросійського, Новоросійського і Бессарабського та Київського. Але у центральних губерніях Росії уряд уже відмовився від генерал-губернаторської форми і залишав її на приєднаних землях. Навпаки, саме неможливістю поширити загальноросійські правові норми на історичні регіони України пояснюється їхнє виокремлення в генерал-губернаторства.

Створена в імперії губернська система з часом зазнавала еволюції. А введення міністерської системи на початку XIX ст. призвело до перерозподілу частини функцій губернатора на користь центральної влади. Поступово його функції зосередились на управлінні господарським життям губернії, підтриманні порядку і нагляду за дотриманням законодавства. Усі вище зазначені перетворення визначили двоїсте становище губернатора у державному апараті. З одного боку, він призначався імператором та безпосередньо йому підпорядковувався, подаючи до столиці щорічні

«всепідданійші звіти» про стан справ у «ввіреній» йому губернії, з другого – частина його функцій закріпилась за створеними міністерствами [2, с. 76]. Здійснюючи переважно наглядові функції, губернатор фактично перетворюється на чиновника Містерства внутрішніх справ, перебуваючи в підлеглих у міністра.

У процесі здійснення подальших буржуазних перетворень 60-х-70-х років XIX ст. за правління Олександра II губернатори стали провідниками селянської, судової, земської, міської та інших реформ, у ході реалізації яких відбувався подальший перерозподіл їх функцій. Зокрема, від них відійшли судова, певні адміністративні функції, які перебрали на себе земства та органи міського самоуправління. З того часу посада губернатора все більше набуває політичного характеру, в діяльності якої почала домінувати охоронна функція по збереженню самодержавних устоїв та імперії.

Таким чином, генерал-губернаторська форма адміністрування була ефективною для підкорення земель етнонаціональних регіонів та їх русифікації. Управління у різних генерал-губернаторствах мало відмінності як щодо внутрішніх губерній, так і між собою. Але мету вони мали одну – поступова ліквідація та уніфікація особливостей приєднаних територій. Кожному генерал-губернаторові верховною владою надавався різний обсяг повноважень залежно від характеру приєднання регіону (добровільного чи насильницького), часу перебування регіону в складі імперії, особливостей політичного і соціально-економічного розвитку, етнічного і конфесійного складу населення [4]. Генерал-губернатор забезпечував політику центру в регіоні шляхом поширення там російської державності, через заміну місцевих порядків і місцевих форм самоуправління загально-російським законодавством і російськими державними установами, інтеграції станів і окремих етнічних угруповань. Контролював поширення там російської культури й мови.

1.2. Інститут генерал-губернаторства в історіографії Півдня

Внаслідок російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Російська імперія захопила територію між Прутом і Дністром, з якої було утворено Бессарабську область, включену до складу Новоросії. Усі ці адміністративні одиниці входили до складу створеного 1828 р. Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства.

Для імперського уряду Південь став найпривабливішим регіоном з-посеред земель, приєднаних наприкінці XVIII ст. Внаслідок становлення індустріального суспільства у західноєвропейських країнах і збільшення попиту на зерно та інші сільськогосподарські продукти Південь з його родючими ґрунтами міг стати головним їх постачальником [13].

Можливість швидко розбагатіти, а також те, що селян-утікачів не повертали звідси їх давнім господарям, сприяло швидкому заселенню краю. Протягом першої половини XIX ст. населення губерній Півдня зросло вдвічі й 1851 р. нараховувало 2,3 млн душ. Основну масу переселенців становили українські селяни, значно меншу – російські. Серед тих, хто переселився на цю територію протягом першої половини XIX ст. найбільше було німців. Саме уряд імперії стимулював переселятися на вільні землі Півдня іноземних колоністів.

Зважаючи на ці переселенські процеси етнічний склад населення Півдня став досить різноманітним. Українці складали близько 74% населення, росіяни – 12%, молдавани – 9%. Серед інших народів, які населяли Південь, були серби, поляки, німці, болгары, угорці, євреї тощо [3, с.22].

Таким чином соціальна структура Півдня України стала дуже відрізнятися від інших регіонів:

- більшість працездатного населення становили державні селяни, військові поселенці, іноземні колоністи, козаки (всі вони були особисто вільними, володіли земельними наділами, могли продавати й купувати землю, сплачували податки державі);

- кріпосні селяни склали незначну частину населення;
- великі землевласники мали тут найбільші з усіх українських земель володіння. Так, скажімо, німецькі барони Фальцфайни володіли 100 тис. десятин, граfi Канкріни – 60 тис., граfi Воронцови-Шувалови – 59 тис.;
- кількість міщан зростала разом із заснуванням нових міст, розвитком торгівлі та місцевої промисловості [2].

Внесок Півдня в український національний рух був невеликим. Набагато більше було значення цього регіону для складання нової системи господарських зв'язків між українськими землями та перевагами використання вільнонайманої робочої сили.

Протягом кінця XVIII - початку XIX ст. у Південному краї відбулась низка адміністративно-територіальних змін, які завершилися на початку XIX ст. із поділом на Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії із штучним їх об'єднанням у Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство [1, с. 54].

Адміністративно-територіальний устрій, який отримала Південна Україна, значно різнився від загальнодержавних стандартів, вирізнявся особливою складністю й заплутаністю, навіть для сучасників. Відомо багато прикладів, коли в системі підпорядкування виникало безліч проблем і плутанини. Головним напрямом політики російської влади тоді був шлях на оновлення імперії, а централізація та уніфікація управління була одними з методів цієї модернізації, яка повністю не склалась.

Уніфікація та централізація влади мала такі ознаки:

- однакові назви адміністративних і самоврядних інститутів влади на місцях;
- єдиний штат працівників, приблизно однакові території губерній і кількість населення, але внутрішні стилі управління українськими, білоруськими, російськими губерніями різнилися, так само, як і особливості підпорядкування відомств;

- відмінності зумовлювалися внутрішньою специфікою управління, культури, відношенням до обов'язків, до регіону, який відрізнявся від інших [8].

Тож Південь України виявився «етнічним казаном», в якому змішалися мовні, релігійні, соціальні, національні уявлення і ціннісні орієнтації. У багатьох описах XIX ст. ставився акцент на винятковості власного краю, який був для місцевого населення найкращим. Це сприяло поширенню регіональної ідентичності, а тому місцеве населення вважало себе не частиною універсального уніфікованого єдиногодержавного організму, а представниками окремого краю і пишалось саме власним регіоном, краєм, містом, а не тим, що були підлеглими Російській імперії [5, с. 28].

Варто зауважити, що разом із військовослужбовцями, чисельність яких не була надто великою, до нових поселень влада залучала й інші категорії населення. Зміни, що відбулися у стратегічній, політичній та економічній ситуаціях, вплинули й на подальший розвиток краю та його міст. Останні все більше почали виконувати торгово-промислові функції, перетворюючись не лише в економічні центри, роль яких зростала, але й осередки поширення нових виробничих відносин.

Та найголовнішою проблемою було те, що приєднані території не могли бути відразу адаптовані до адміністративно-правового, соціально-політичного та господарсько-економічного ладу Росії. Тому уряд вдався до утворення паралельно з губернською системою управління ще й генерал-губернаторської системи управління. Як зазначає В. Шандра [7, С. 121], «генерал-губернаторства стали управлінським механізмом імперського утвердження Російської держави в набутих землях».

У 1802 р. на чолі регіону стає Миколаївський (Херсонський) військовий губернатор. З 1805 р. його повноваження поєднувалися з посадою Одеського градоначальника. Але вже згодом для більш ефективного управління ці посади були роз'єднані. В. Шандра склала ієрархію генерал-губернаторств України за принципом ефективності роботи. На першому місці

вона поставила діяльність Малоросійського генерал-губернаторства, на другому – Новоросійського та Бессарабського, на третьому – Київського.

У 1821 р. місце Херсонського військового губернатора, який очолював Херсонську, Таврійську та Катеринославську губернії, було перейменовано на посаду Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. Характерна особливість Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства полягала в тому, що генерал-губернаторів наділяли значною самостійністю в торговельно-господарській діяльності, що надавало можливість швидкими темпами освоїти приєднаний край. Вдале географічне розташування Півдня України призводило до того, що генерал-губернатори більше за інших переймалися дипломатичними заходами [9, с. 72].

Особливістю Півдня України було те, що міста губернії були підконтрольні різним адміністраціям. Так, у Херсонській губернії цивільному губернатору були підзвітні такі міста: Херсон, Берислав, Бобринець, Олександрія, Ананьїв, Тирасполь, Нові Дубоссари, Григоріополь, Овідіополь, Очаків. Підконтрольні Херсону як адміністративному центру губернії були такі міста: Єлисаветград, Вознесенськ, Ольвіополь, Новомиргород.

У Катеринославській губернії цивільному губернатору були підконтрольні: Катеринослав, Олександрівськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Павлоград, Слов'яносербськ. Управлінню гірничого відомства став підзвітний Луганськ. Таганрозькому градоначальнику почали підпорядковуватися міста Таганрог із селищами та хуторами, Маріуполь із селищами та Нахічевань [13, с. 166].

У Таврійській губернії цивільному губернатору були підзвітні Сімферополь, Мелітополь, Перекоп, Ялта (до 1914 р.), Феодосія (після 1829 277 р.), Бердянськ, Мелітополь, Євпаторія. Підконтрольні головному управлінню чорноморського флоту: Севастополь [20, с. 191].

Останнім елементом адміністративно-територіального поділу Південної України стало формування градоначальств, про які вперше згадувалося в указі 1802 р. у контексті надання Одесі та Феодосії особливих

прав і привілеїв у розвитку торгівлі. З цією метою у міста призначалися спеціальні посадові особи – градоначальники. Теоретично він був керівником певного територіального округу (градоначальства), виділеного зі складу губернії у самостійну адміністративну одиницю. У всіх указах про створення міст ішлося про цивільних мешканців і передусім розвиток торгівлі. У Херсоні й Одесі обов'язково мали облаштовуватися пристані для купецьких суден [3].

Градоначальства складали територію окремого міста з прилеглою до нього територією. Такими адміністративно-територіальними одиницями ставали міста внаслідок стратегічного адміністративного, військово-морського або географічного становища, а тому підлягали більш суворому контролю та поліцейському нагляду [6].

У період 1802-1917 рр. на території держави існувало 15 градоначальств, з яких 7 (тобто, 46,7% всіх градоначальств Російської імперії) розташовувалися на Півдні України: Одеське (1803-1837, 1848-1854, 1856-1917 рр.) у періоди 1837-1848 та 1854-1856 рр. перейменовувалося у Військове губернаторство; Феодосійське (1804-1837 рр.) як самостійна адміністративна одиниця проіснувало до 1829 р., а до 1837 р. управління знаходилося в руках Таврійського губернатора, коли ще уряд сподівався, що Феодосія досягне значних успіхів у торгівлі; Керч-Єнікальське (1821-1917 рр.), яке з 1836 р. окремим градоначальником не управлялося, керівництво передано у 1856 р. Бессарабському військовому губернатору, як і в Феодосії.

Відносно цих міст функції Бессарабського та Таврійського губернаторів були подібними до обов'язків градоначальників; Ізмаїльське (1830-1856 р.); Севастопольське (1873-1917 рр.), Миколаївське (1900-1917 рр.), Ялтинське (1914-1917 рр.) [13, с. 24].

Серед інших були виділені у градоначальства: Москва, Санкт-Петербург, Ростов, Таганрог, Дербент, Кяхта, Дальній, Баку. Тобто, в абсолютно більшу частину градоначальств входили саме прикордонні міста, з метою їх особливого адміністративно-територіального підпорядкування.

На думку М. Кімітіакі [8, с. 45] адміністративно Південь України був для Російської імперії краєм, за допомогою якого потрібно було збільшити обсяги сільськогосподарського та промислового виробництва, а, також, посилити її військову роль в Чорноморському регіоні. Діяльність уряду з освоєння та колонізації регіону він вважає підготовчим етапом для воєнно-політичного та соціально-економічного поглинення до статусу «внутрішніх губерній». Але сформувати прийнятний етнічний склад населення та русифікувати регіон виявилось для уряду досить складним завданням, і тому Південь України став самотнім регіоном для держави.

Південна Україна відрізнялася від інших регіонів імперії рядом особливостей:

- основна маса міських поселень південноукраїнського регіону була зведена в другій половині XVIII - середині XIX ст. на старих українських, татарських і давньогрецьких поселеннях, військових укріпленнях і не знала традицій цивільного міського самоврядування на відміну від інших територій України.

Населені пункти, які існували в 278 регіоні до інкорпорації в Російську імперію та були визнані «містами», але не справили особливого впливу на нові тенденції розвитку, тим паче що, більшість населення становили переселенці, які не апелювали до попереднього досвіду, а орієнтувалися на нові явища в громадському житті (відхід від традиційного образу поведінки до модерного);

- специфічним був розподіл адміністративних центрів регіону: в семи містах сформовані градоначальства з встановленням режиму порто-франко (загалом у державі існувало 15 градоначальств). Таким чином, майже половина їх розміщувалася на території Півдня України. У шести містах були створені резиденції цивільної, військово-морської адміністрації. В інших регіонах тільки в губернських містах розміщувалася адміністрація, тому на Півдні України бюрократично російська адміністрація переважала. Портових міст було дев'ять, що становило меншість міст регіону, але через них

відбувалася жвава торгівля із західноєвропейськими країнами, через які поширювалися і стандарти «нового» модерного життя;

- міста мали різну специфіку узгодженості з різними адміністративними установами. Оскільки міста мали ще й військове значення і були прикордонними та приморськими, тому в їхньому управлінні суттєву роль відігравали військові, поліцейські чиновники, що призводило до постійних конфліктів з цивільною владою в регіоні;

- в діяльності міського самоврядування були більш високі показники незалежності роботи від урядової адміністрації, що можна розглядати як прояви міської фронди, що в середині XIX і на початку XX ст. призвело до вимог реформування самоврядування на правах широкої автономії. Тому прояви міського патріотизму були значнішими ніж в інших регіонах. Для організації роботи громадських інститутів Півдня України уряд прийняв більше регіонально-індивідуальних законопроектів ніж для інших регіонів;

- населення південно-українських губерній було дуже строкатим за національним та релігійним складом, в середовищі якого панували думки змін на краще на основі толерантності (звільнитись від кріпосної залежності, мати власні земельні ділянки, займатись підприємництвом, торгівлею, позбутися від податків та інше);

- з ідеями «нового життя» пов'язувалися і перспективи російської держави. Інкorporація до складу імперії Півдня України породила плани оновлення держави від відсталості та занедбаності у бік цивілізованості: будівництво нових портів, через які можна вести власну незалежну торгівлю, освоєння нових сільськогосподарських територій, створення нової системи адміністративно-територіального устрою, поширення нової системи самоврядування на принципах децентралізації та незалежності міських фінансів від державних, розроблення нового погляду на значення дворянства та інше [15, с. 66].

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії утворився революційний рух народників, котрий загрожував життю високопосадовців,

імператорській родині та існуванню монархії. 2 квітня 1879 р. після замаху на життя Олександр II створив 3 тимчасових генерал-губернаторства в Санкт-Петербурзі, Харкові та Одесі. Він надав особливих прав генерал-губернаторам у Москві, Києві та Варшаві. Тимчасові генерал-губернатори мали придушити революційний рух, вони були необмежені у методах для боротьби з революціонерами, керувалися власною думкою і вирішували все на власний розсуд.

Утім у результаті трьох воєн з Османською імперією (1735-1739, 1768-1774, 1787-1791 рр.) Російська імперія поступово розширила свої південні кордони з метою виходу до Чорного моря, який вона здобула після Ясського мирного договору 1791 р. Новоприєднані землі, що отримали назву Новоросійського краю, стали важливим об'єктом державної політики. Влада розуміла, що для остаточного закріплення у цьому регіоні конче необхідним є встановлення військового та економічного контролю над ним. Тому від самого початку уряд був зацікавлений у прискореній інкорпорації Північного Причорномор'я до загальноімперської адміністративної та соціально-економічної системи [4].

Отже, багатоаспектні напрями діяльності державних установ в Україні, що здійснювали управлінські функції на її історичних територіях на сьогодні є окремим об'єктом історичного дослідження і розглядаються спеціальною історичною дисципліною «Історія державних установ». Досягнення незалежності України і зникнення великодержавного, комуністичного пресу звільнило науку від догматичного полону заангажованих ідеологією проблем державного будівництва в минулому України і дозволило активізувати об'єктивний аналіз історичного досвіду, зокрема проблеми інтеграції українських земель-регіонів у Російській імперії.

Джерельна база дослідження діяльності генерал-губернаторів і їх канцелярій складається з діловодних документів, законодавчих та

нормативних актів, опублікованих у трьох виданнях «Полного собрания законов», а також представлена спогадами, мемуарами, щоденниками, епістолярним жанром. Однак, вона не стала спонукальним чинником до з'ясування історії державних установ, що фактично регулювали життєдіяльність людських спільнот на українських землях. Виняток становлять окремі дослідження установ поліції і жандармів, та й то лише в контексті вивчення революційного руху. Водночас для історичної науки актуально здійснити комплекс спеціальних досліджень історичного досвіду державного управління в Україні під час її перебування у складі інших держав. Вивчення історії такої своєрідної форми державної влади і управління як інститут генерал-губернаторства, який діяв в історичних регіонах - Лівобережній, Слобідській, Південній і Правобережній Україні і визначав становище і характер їх перебування у складі імперії показує, що історія установи фактично несе найбільш повну і конкретну інформацію про устрій, найближчі потреби та інтереси людини й влади, боротьбу державних і недержавних інтересів, а також становище тогочасної людини у її взаємовідносинах з державою, що складає суть багатьох проблем історичного процесу в його конкретних проявах. З цього погляду сутність влади генерал-губернатора полягала в тому, що йому передавались у віддаленому регіоні значні повноваження, які фактично робили його вершителем долі людей і активним співучасником цілісного, а не окремого історичного процесу в краї, та вимагає від історика врахування особистісного чинника при вивченні цієї складової історії державних установ в Україн.

Отже, на початку XIX ст. в Російській імперії вже склалася система місцевого управління, яка поєднувала в собі як «губернаторську» форму, яка була головною, загальноімперською, так і «генерал-губернаторську», яка застосовувалась на окраїнах імперії. Вперше місце і роль генерал-губернатора у системі влади на законодавчому рівні були визначені за часів Катерини II в «Установах для управління губерній Всеросійської імперії», що у 1775 р. було розроблене «Особой комиссией» з досвідчених чиновників.

Місцеві регіональні відмінності спричиняли необхідність існування в українських губерніях інституту генерал-губернаторства. Колишня Гетьманщина, втративши інститути автономії, була інтегрована в загальноімперську систему управління через Малоросійське генералгубернаторство (1802 -1835 рр.), Південна Україна – через Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874 рр.) Як вже нами зазначалося, структура інституту генерал-губернатора була нескладною і складалася з чиновників для особливих доручень, які були радниками генерал-губернатора з тих чи інших питань управління, та діловодного апарату, ад'ютантів, завідувачів структурними підрозділами. Виконавчою структурою цього генерал-губернаторства була канцелярія. Висвітлюючи повноваження, права, обов'язки генерал-губернатора, губернаторів підлеглих йому губерній, органів місцевого дворянського самоврядування, зауважимо, що на відміну від губернаторів, чиї повноваження визначалися рядом нормативно-правових актів, правовий статус генерал-губернатора не був унормований і його діяльність не мала під собою чіткої законодавчої бази. У окремі періоди повноваження генерал-губернатора збільшувалися, що було викликано особливою ситуацією чи обставинами. Завдання проведення інтеграції зумовлювали специфіку діяльності інституту генерал-губернаторства. Багато залежало й від самої особи генерал-губернатора, який здійснюючи намісницькі повноваження, уособлював собою адміністративно-політичну владу в краї й рішення ухвалював одноосібно. Обсяг його владних повноважень залежав і від досягнень на шляху централізації й уніфікації. Призначав генерал-губернаторів (як і міністрів, головноуправляючих) лише імператор, адже генерал-губернатору належало право законодавчої ініціативи, відхилення чи припинення в підлеглих йому губерніях тих або інших законодавчих актів загальноросійського законодавства. Все вищезазначене свідчить, що генерал-губернатор, був повним господарем та ніс безпосередню відповідальність за реалізацію урядової політики, визначав її стратегію. Перші генерал-губернатори визначали суть та головні напрямки

політики імперського центру півдня України, контролювали місцеві соціальні процеси, ініціювали законодавчі і нормативні акти та механізми їхньої реалізації, окреслювали практичні заходи урядових розпоряджень на найтіснішу інтеграцію цього регіону до складу імперії, визначали міру проведення буржуазних перетворень, їх особливості. Ключову ж позицію у місцевому адміністративному апараті посідав губернатор, який мав широкі повноваження і вплив на всі урядові установи, які знаходилися у підпорядкованій йому губернії. З виданням «Наказу губернаторам» 1837 р. не було жодної сфери та жодної галузі місцевої влади, 115 яка б не стосувалася губернатора тою чи іншою мірою. Був визначений правовий статус і правові основи діяльності губернаторів як базової одиниці управлінської структури Російської імперії.

РОЗДІЛ 2. ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Одеса – місто нової епохи та його важкі роки становлення

За її неймовірну та унікальну красу Одесу часто називають «Перлиною Чорного моря» або «Південною Пальмірою». Одеса відрізняється від інших міст України. Вона багата своєю історією, культурою, архітектурою, а, крім того, має безліч інших цікавинок. Одеса має багато спільних рис з Японією. Так, містом-побратимом Одеси є місто Йокогама, з яким було укладено договір про розвиток дружніх зв'язків у 1965 році. Одеса народилася зі словом «Європа» на устах. Якщо Петро I прорубав вікно у Північну Європу, то сторіччям пізніше на березі Чорного моря з'явилося ще одне вікно, відкрите до святинь християнства, до країн античної культури і Відродження – Греції, Італії, Франції, Іспанії. Історія Одеси сповнена різними подіями. Наприкінці 18 століття Одеса увійшла до складу Російської імперії, коли Катерина II підписала указ про заснування міста. Одеса залишалась у складі Радянського Союзу до дня проголошення незалежності України.

За аналогією зі старшим братом нове місто справедливо охрестили поетичним словом «Південна Пальміра» за процвітання наук і мистецтв, а також – «Новий Вавилон» за багатомовність. Називали Одесу і «Маленьким Парижем» на честь великого міста, який тоді вважався неформальною столицею Європи. «Там все Європою дихає, віє, – писав О.С. Пушкін. – Я залишив мою Молдавію і з'явився в Європу». Брату Льву він повідомляв: «Тепер я знову в Одесі і все ще не можу звикнути до європейського способу життя» [31, с. 89].

Таким чином, Одеса – місто з давньою цікавою історією, яке ще в період заснування стало «вікном в Європу», основним постачальником українського зерна та інших товарів у країни Європи і Близького Сходу. Не

маючи конкурентів у Чорноморсько-Азовському басейні, одеський порт дав поштовх бурхливому розвитку міста. З року в рік стрімко збільшувалися портові обороти, розвивалося місто, росло його населення. До кінця ж XVIII століття Одеса стала містом європейського масштабу. До хлібо-експортних операцій додався значний обсяг імпортного обороту, особливо після того, як при градоначальнику Ланжерону місту було даровано режим «порто-франко» – дозволялися безмитна торгівля і зберігання імпортних товарів.

Перетворившись на велике південне приморське місто, Одеса приваблювала аристократів, купців та інших ділових людей з сусідніх країн Середземномор'я, які міцно тут осідали. Багатонаціональний склад одеського купецтва став однією з особливостей міста. Греки, італійці, вірмени, потім євреї і підприємці інших народів, в силу різних історичних обставин оселялися в Одесі, мали великі міжнародні торговельні зв'язки. Цей час можна вважати початком розвитку банківського бізнесу в Одеському регіоні [49].

Заснована в 1794 р. Одеса стала центром Південної України, столицею Новоросії. З-поміж великих міст сучасної Європи вона є одним із наймолодших. А втім, жодне з них не може зрівнятися з Одесою за темпами зростання у XIX ст.

Незважаючи на асигновані урядом великі суми на будівництво порту в Одесі, до кінця XIX століття будівництво йшло вкрай повільно, й очікуваного зростання обсягів торгівлі не спостерігалось. Значною мірою причиною цього стала зміна влади в країні: після смерті Катерини II на престол вступив Павло I, який взявся за тотальну ревізію спадщини своєї попередниці. Повною мірою ці реформи позначилися і на Одесі. На початку 1797 р. був звільнений віце-адмірал де Рибас. Після його від'їзду було призупинено будівництво міста і порту.

Отримав відставку і першобудівник де Волан. 30 березня 1797 р. вийшов наказ: «Одеський порт, через незручність його, буде так перебудовуватися, щоб бути йому військовим портом».

Заради справедливості слід зазначити, що у Павла I були всі підстави для таких різких заходів: величезні витрати на спорудження Одеського порту обтяжували казну, але не дали відчутних результатів. Проведена ревізія виявила безліч випадків зловживань і казнокрадства. Ситуацію для міста посилив неврожай 1799 р. і початок нової війни проти Франції. Для порятунку Одеси та поживлення торгівлі необхідно було закінчити будівництво порту. І тут одеситів врятувала винахідливість і спритність, яка стала їхньою характерною рисою. Одеса зробила подарунок імператору, що змусило Павла I змінити гнів на милість.

Виникнення Одеси пов'язане з наслідками російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Переможена Туреччина змушена була віддати Росії Чорноморське узбережжя між Південним Бугом та Дністром. На цих землях знаходилася турецька фортеця Єні-Дунай (Новий Дунай) у місцевості Хаджибей, захоплена одним із фаворитів російської імператриці Катерини II іспанцем «солдатом удачі» Хосе де Рібасом. На місці цієї фортеці за наказом імператриці було закладене місто, яке мало стати головним портом і центром нової імперської провінції, яку назвали Новоросія. Головним будівничим міста став де Рібас, ім'я якого й донині носить одна з головних вулиць Одеси – Дерибасівська.

Розроблений перший мальований план відповідав тогочасним західноєвропейським традиціям містобудування. Вулиці переділяли місто на окремі прямокутні квартали. План передбачав також основні магістралі та просторі, вільні для пересування вулиці. Адміністративним центром міста повинен був стати Приморський бульвар [28, с. 45].

Розбудова Одеси передбачала спорудження порту, адміралтейства, казарм, приватних будинків, церков, громадських будівель, садів, ринків тощо. Через два роки після початку будівництва міста з'явилися фондова біржа та будинок цензури – уособлення тогочасного комерційного та культурного життя.

Зовнішній вигляд Одеси, на думку мандрівників, нагадував нові міста американського Заходу. Однак на цьому схожість вичерпувалася, оскільки мешканці Одеси мали дуже обмежену можливість для участі в міському управлінні. Головою міської адміністрації був градоначальник, якого призначав безпосередньо імператор, але підпорядковувався він генерал-губернатору Новоросії. Для Одеси характерним було те, що на відміну від інших імперських міст її адміністрація набула більшої самостійності, ніж це передбачалося. Тут було набагато менше бюрократичних порядків, характерних для міст центральних губерній.

Населення Одеси виявилось надзвичайно строкатим за національним і соціальним складом. Перші поселенці міста були переважно вільними або такими, що вважали себе вільними. Один з істориків підрахував, що наприкінці XVIII ст. третину мешканців Одеси складали нелегальні переселенці. Дилему – повернути втікачів господарям або скористатися з їхньої праці – імперський уряд вирішив на свою користь. Велику кількість серед населення Одеси складали також іноземні іммігранти. Там було багато греків, албанців, молдаван, євреїв, італійців, німців, вірмен, сербів та ін. Імперський уряд обіцяв усім переселенцям релігійну терпимість, будинок кожній сім'ї та позику для того, аби розпочати нове життя. На десять років вони звільнялися від усіх обов'язків і служб, а від військової повинності – назавжди [31, с. 88].

На початку XIX ст. вигляд Одеси був далеким від передбаченого в планах і вона нагадувала, як уважали сучасники, радше піратську колонію, ніж порядне місто. Втілював більшість планів у життя новий генерал-губернатор Новоросії та міський градоначальник дюк (герцог) де Рішельє.

Французький іммігрант Арман Еманюель дю Плесі – дюк де Рішельє був нащадком визначного дворянського роду. За одинадцять років свого правління містом і всією Новоросією він здобув широке визнання за кордоном і в імперії як розсудливий державний діяч. Його репутація в Росії була незаплямованою і несхитною. Імператор Олександр I сказав про нього,

що, може, французька революція була й не такою кепською справою, якщо завдяки їй Росія отримала Рішельє.

Одним з найголовніших результатів діяльності Рішельє стала розбудова Одеси. Саме тоді вона перетворилася на елегантне місто, забудоване на кшталт тогочасної західноєвропейської архітектури. У місті з'явився театр, що його одесити порівнювали з Паризькою оперою. Між морем і портом дюк наказав закласти бульвар, звідки відкривався чудовий вид на море [41].

Рішельє всіляко сприяв озелененню міста. Власним коштом дюк привіз із Відня дерева акації та роздавав їх кожному, хто обіцяв їх посадити і доглядати. Одеса й зараз відома своїми неповторними білими акаціями. Найвідомішим міським парком став «Сад дюка», де Рішельє зібрав зразки різноманітних місцевих та іноземних квітів і рослин.

Серед головних будівель міста були також православний собор, гімназія, шпиталь, інститут шляхетних дівчат. Гості Одеси дивувалися тому, як за роки правління дюка змінився вигляд міста.

У своїх мемуарах, підбиваючи підсумки зробленого, Рішельє писав, що коли він приїхав до Одеси, тут мешкало 7-8 тис. душ у 400 будинках. Через 11 років, коли дюк залишив місто, його населення зросло до 35 тис., а кількість будинків – до 2600.

Вдячні громадяни міста встановили пам'ятник Рішельє, відлитий у бронзі. Вона й зараз прикрашає верхівку Потьомкінських сходів, що ведуть униз до узбережжя. Зодягнений в тогу, правитель рукою вказує на море, вирізняючи в такий спосіб одне з головних джерел добробуту міста [51, с. 69].

Протягом 1815-1861 р. Одеса продовжувала швидко зростати і перетворилася на найбільш населене місто Наддніпрянщини, причому значною мірою – завдяки іммігрантам. Сучасники казали, що в Одесі розмовляють двадцятьма мовами і сповідують десять релігій. Такий багатонаціональний уклад причаровував мандрівників, надавав місту неповторного вигляду.

Багатонаціональний склад населення визначив і специфіку суспільно-політичного життя. Різноманітні етнічні громади були причиною того, що у Одесі ніколи не існувало об'єднаної та дієвої політичної спільноти. У місті, наприклад, діяло грецьке товариство національного визволення. Поряд із ними свої конспіративні групи створювали болгарські, польські, українські патріоти і російські змовники-декабристи. До складу утвореної в 1817 р. масонської ложі «Понт Євксинський» входив навіть сам генерал-губернатор граф А. Ланжерон. Недарма іноземці вважали Одесу найвільнішим містом імперії [11, с. 48].

У Санкт-Петербурзі, наприклад, не дозволялося палити на вулицях, ходити в незащеплених сюртуках і навіть – носити квітку в лацкані. З'явитися на людях в окулярах чи з бородою означало викликати підозру в радикальних настроях. В Одесі, навпаки, молодь гуляла у наймоднішому європейському вбранні, а палили навіть візники. На вулицях лунали музика і веселі голоси – така невимушена атмосфера була просто неможливою в імперській столиці. Микола I вважав Одесу «гніздом змовників».

Головним джерелом процвітання як усієї Південної України, так і її головного порту – Одеси була торгівля. Основним товаром у часи розквіту торгівлі стало зерно. Великі виробники зерна з Правобережжя і губерній Півдня доправляли пшеницю до Одеси – головного порту імперії з торгівлі зерном. Обсяги зернової торгівлі постійно зростали. Якщо у 1795 р. Чорне море у пошуках зерна перетнули та увійшли до Одеського порту лише 39, то у 1815 р. – 1500 кораблів [52].

Згодом столиця Новоросії стає найбільшим портом, якому немає серйозних конкурентів на Чорному та Азовському морях. Морські перевезення в ті роки здійснювалися в основному вітрильними судами. У 1828 році до Одеси був приписаний перший торговий колісний пароплав «Одеса», побудований на Миколаївських корабельнях. До початку 50-х років XIX століття до порту було приписано 12 парових судів, які здійснювали

регулярні рейси по лініях Одеса - Константинополь, Одеса - порти Дунаю, Одеса - порти Криму і Кавказу.

Одеса як місто-порт у середині XIX століття стала центром транзитної й посередницької торгівлі країн Європи, Близького і Середнього Сходу. Через столицю Новоросії проходило 37% всього хлібного експорту Росії і близько 60% - півдня країни. Через Одеський порт, крім зерна, вивозилися шерсть, шкіра, худоба, канати, а ввозилися цитрусові, кава, масло, напої. Зростаючий вантажообіг вимагав постійного ведення будівельних робіт в порту [53, с. 76].

Історичною подією не тільки для Одеси, а й для всієї України стало відкриття у 1865 році залізниці Одеса – Балта. Завдяки будівництву залізниці Одеса була з'єднана з центрами промисловості, торгівлі і товарного землеробства інших регіонів.

На зростання попиту на чорноморську пшеницю впливали різноманітні європейські події. Коли 1814 р. у Франції під час «Ста днів» Наполеон спробував повернути владу, несподівана мобілізація величезних армій різко збільшила попит на українське зерно. Південна Україна допомагала також своєю сільськогосподарською продукцією долати європейцям загрозу голоду в неврожайні роки. Історики назвали 1816 р., коли жахливі дощі знищили хлібні поля Європи, «останньою великою продовольчою кризою» європейської історії. Саме тоді перед виснаженою наполеонівськими війнами Європою з'явилася жахлива примара голоду; на щастя, стала в пригоді чорноморська пшениця [31, с. 89].

Отже, у першій половині XIX ст. Південна Україна була частиною світового ринку зерна. Досягти цього вона змогла, насамперед, завдяки тому, що була регіоном переважання нових економічних відносин.

Історична доля Одеси, незважаючи на важкі роки становлення, – бути в Європі, бути з Європою. За 220 років свого існування місто то наближалось до ідеалів й цінностей європейського суспільного прогресу, то віддалялось від них. Однак ці зигзаги не могли змінити головний вектор її розвитку –

західний, європейський. Саме звідти, з Європи, йшли до Одеси різноманітні інновації, що дозволили модернізувати усі сфери суспільного буття – економіку, науку, культуру, мистецтво, побут тощо. Найголовнішими з них були науково-технологічні нововведення і фінансові інвестиції, які до кінця XIX ст. докорінно змінили обличчя міста, перетворивши Одесу в потужний промислово-торговельний і науково-культурний центр Російської імперії [21, с. 189].

Імена перших одеських європейців добре відомі – Рішельє, Дерibas, Ланжерон, Воронцов. Менш знайомі одеситам фігури діячів пізнішої епохи – Н.І. Пирогова, І.М. Сеченова, І.І. Мечникова, А.О. Ковалевського, В.Н. Лігини й інших, пов'язаних з відкритим в 1865 році Імператорським Новоросійським університетом. Вчені університету продовжили та розвинули європейські традиції, примножили славу Одеси як «Південної Пальміри» – міста науки, культури і мистецтв.

Процес модернізації Одеси, зрозуміло, не був усіяний трояндами: постійно відбувалась боротьба двох тенденцій – європейської та антиєвропейської. Соціальною та психологічною основою останньої були консервативно-реакційні громадські сили, ідеологією яких став монархізм і традиціоналізм, відсталість, упередження і всілякі фобії. Боротьба двох тенденцій загострилася на початку XX століття і прийняла антагоністичний характер перед початком першої російської революції. Особливо важким в історії Одеси став період після 1920 року, коли до влади прийшли ліві радикали, антиєвропейські європейці, і європеїзація «зверху» зовсім припинилася, а проєвропейські сили були знищені [27, с. 39]. Проте тонкий струмочок інновацій з Європи, незважаючи на всі перепони, продовжував приносити ті або інші нововведення. І тільки незалежність України відкрила, нарешті, Одесу для широкого спілкування з Європою.

Одеситам властиві такі риси, як почуття гумору та доброзичливість. Більш того, у місті кожного року відзначають так зване Свято Гумору або «Гуморину». У день свята люди одягають різнокольорові маски та весело

проводжують час, насолоджуючись прогулянкою центром міста. Ще однією яскравою особливістю Одеси є морський порт. Отже для мандрівників найзручнішим транспортним засобом залишається круїзне судно. Також визначною пам'яткою Одеси є Потьомкінські сходи, з яких відкривається незабутній краєвид. Піднявшись сходами, можна побачити пам'ятник герцогу де Рішельє (Пам'ятник Дюку), який простягає праву руку і своїм доброзичливим жестом ніби промовляє: «Ласкаво запрошуємо у місто!»

2.2. Яскраві особистості-генерали, які вплинули на розвиток міста

Тривала боротьба за вихід до Чорного моря закінчилася 1774 р. приєднанням до Російської імперії величезного південного регіону. У 1783 р. було ліквідовано незалежність Кримського ханства і воно також увійшло до її складу. Південний край завдяки геополітичному розташуванню на стратегічному рубежі Дніпра, Бугу, Чорного й Азовського морів здобув статус морської світової комунікації.

Здавалося, малонаселені землі не потребували багатовитратної, такої, як у центрі, адміністративно-територіальної організації спільноти. Царському наміснику графу Г. О. Потьомкіну, який мав тут найвищу державну посаду як нагороду за успіхи в російськотурецькій війні 1768-1774 рр., надавалися військові й цивільні повноваження. Залюднення краю надовго стало провідним напрямом його політики: тут оселялися представники сусідніх слов'янських і неслов'янських народів, підлеглих Османській імперії, та вихідці з інших земель. За його грандіозними планами зміцнювалися кордони, будувалися міста-порти, реорганізовувалась армія, створювався Чорноморський флот, а також ліквідовувався паланковий поділ території Запорозьких вольностей. 17-річне урядування улюбленого «орла» Катерини II дістало назву «потьомкінської епохи».

П. О. Зубов обійняв усі посади свого попередника, однак за короткий час (1793-1796 рр.) проявити себе не встиг. Павло I, відмовившись від

намісницького поділу, поновив Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822-1874). Новоросійську губернію на чолі з військовим губернатором (1796 р.). До її складу ввійшли Катеринославський, Спасаветградський, Ольвіопольський, Херсонський, Тираспольський, Перекопський, Сімферопольський, Павлоградський, Новомосковський, Бахмутський, Маріупольський і Ростовський повіти, т. зв. Північне Причорномор'я [46].

Новоросійський військовий губернатор перебрав на себе ті ж обов'язки, що їх виконував намісник: зміцнення кордонів, господарське освоєння краю та забезпечення життєдіяльності місцевого населення, зберігав за собою і військові повноваження.

Управляти такими обширними територіями як Новоросія та Крим було вкрай складно, що призвело до перегляду адміністративно-територіального поділу. З огляду на «особливість населення й торгівлю» 1802 р. було утворено Миколаївську, Катеринославську і Таврійську губернії.

Миколаївська губернія складалася з 4 повітів, Катеринославська – з 6, Таврійська – з 7. Вважалося, що штатні розписи державних установ Миколаївської й Катеринославської губерній не повинні відрізнятися від внутрішніх, виняток становили хіба що чотири портових міста, з яких два – Одеса і Херсон – належали до Миколаївської губернії, Таганрог – до Катеринославської, а Феодосія (Кефа) – до Таврійської. Градоначальники, які призначалися сюди імператором із вищих чиновників, послуговувалися особливими інструкціями і управляли містами як окремими адміністративними територіями. У комерційних справах вони підпорядковувалися міністру комерції, у цивільних – міністру внутрішніх справ, у судових – генерал-прокурору Сенату [18, с. 139].

Лише Таврійська губернія перебувала на особливому становищі. Як наслідок була створена динамічніша й ефективніша, ніж у центральних губерніях, структура місцевої влади, здатної реагувати на постійні зміни, властиві порубіжним зонам.

Головним начальником краю Олександр І призначив кронштадтського коменданта, архангельського губернатора генерал-лейтенанта С. А. Беклєшова (1752-1803), надавши йому посаду миколаївського військового губернатора і управляючого цивільною частиною в Катеринославській губернії.

Управління Кримським півостровом здійснював інший сановник, Міхельсон, який був водночас і командиром Смоленського драгунського полку. Кожну з губерній очолював цивільний губернатор, який підпорядковувався військовому. Основне завдання влади полягало у встановленні внутрішніх кордонів на рівні губерній і повітів та заснуванні відповідних ієрархічно структурованих установ, у першу чергу поліції. Для облаштування губерній виділялися 10 тис. руб. і рекомендувалося керуватися зразковим штатним розписом, за яким було утворено 51 губернію імперії, але дозволялося їй відступати від нього, якщо цього вимагали місцеві обставини [14].

С. А. Беклєшов енергійно взявся за адміністративні перетворення, перевів губернський центр із Миколаєва до Херсона, і в травні 1803 р. рапортував уже про заснування державних установ, що дало змогу Сенату оголосити у серпні про створення Херсонської й Таврійської губерній. 11 вересня 1803 р. поданий ним штатний розпис канцелярії був розглянутий міністром внутрішніх справ В. П. Кочубєєм і затверджений Олександром І. С. А. Беклєшову, зважаючи на розміри губерній, дозволялося мати в штаті канцелярії додаткові посади двох секретарів і перекладача.

Експансія імперії на Південь тривала й за наступного військового губернатора, посаду якого 11 жовтня 1803 р. на короткий час посів малоздібний у цивільних справах колишній смоленський і подільський губернатор А. Г. Розенберг (1739-1813), військова прямолінійність якого не задовольнила Олександра І і він відмовився призначати сюди на перші посади кадрових військових. Достатньо було А. Г. Розенбергу поскаржитися

на слабе здоров'я, щоб імператор 13 березня 1805 р. увільнив його від обтяжливих повноважень [8, с. 114].

Херсонським військовим губернатором, на якого покладалися також обов'язки цивільного губернатора в Катеринославській і Таврійській губерніях, було призначено одеського градоначальника А. Е. Рішельє (1766-1822). Уміння знаходити спільну мову з іммігрантами будьякого етнічного походження, підприємливість, незаангажованість Рішельє на російських бюрократичних порядках сприяли колонізації регіону й підвищенню авторитету Одеського порту в європейській «промисловості».

Функції А. Е. Рішельє – градоначальника-військового губернатора та генерал-губернатора – практично збігалися. Хіба що як градоначальник він отримав підготовлену в Санкт-Петербурзі інструкцію стосовно управління містом, яка, певно, відповідала його амбіційними намірам як політичного емігранта. Одесу, в якій мешкав із 27 червня 1803 р., Рішельє обрав місцем свого перебування після призначення на посаду військового губернатора, перетворивши її на адміністративний центр південного краю.

Діяльність А. Е. Рішельє щодо залюднення й освоєння цілих земель чорноморського узбережжя підданими інших держав була спрямована на поліпшення умов праці й проживання колоністів, які осушували болота, зрошували угіддя, надаючи краю 167 Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. квітучого вигляду. Та найбільше зміцнювала прихильність до градоначальника створювана ним регіональна система пільг і привілеїв, зокрема, звільнення 1808 р. жителів Херсона, як і Одеси, від військового постю. Тоді ж він подав монарху ідею системних протекційних заходів щодо поселенців. Державна рада згодилася, що південний край «не завершив облаштування, а тому потребує особливого сприяння», а підтримка В. П. Кочубея забезпечила появу закону від 17 червня 1812 р. про пільги державним селянам [18, с. 44].

Після А. Е. Рішельє імператор 18 листопада 1815 р. призначив його друга, графа О. Ф. Ланжерона (1763-1831), який так само через революцію

залишив Францію. Адміністративними здібностями він поступався попереднику, хоча намагався в усьому його наслідувати. У Санкт-Петербурзі про нього склалася думка як про легковажного й нестатечного сановника.

Слідча комісія, створена для розгляду зловживань (1816-1819 рр.), з'ясувала, що близько півмільйона десятин землі за роки врядування Ланжерона за безцінь придбали чиновники, що були звільнені за службові злочини у внутрішніх губерніях, а потім опинилися в Новоросійському краї.

Комісія виявила також порушення в організації постоїв, маніпуляції з винними відкупамі, констатувала зубожіння поміщицьких селян у Херсонській губернії, незаконні побори серед жителів Таврійської губернії.

О. Ф. Ланжерон пояснював це великою кількістю обов'язків, що змусило його відмовитися 1818 р. від розгляду судових справ. Під кінець роботи комісії О. Ф. Ланжерон висунув нові ідеї – про поділ краю, і навіть усієї імперії на частини.

Призначення новоросійським генерал-губернатором та бессарабським намісником М. С. Воронцова також засвідчило зміну політичного курсу на всебічне інтегрування регіону у складі імперії. Князь, на думку імператора, був здатний посилити позитивні тенденції в розвитку й надати цьому процесу однополярного, російського «забарвлення». Передавши врядування у руки М. С. Воронцова (1786-1856), досвідченого державного та військового діяча, верховна влада відмовлялася від попередніх управлінських принципів (податливість та споглядальність за стихійними процесами в краї, пасивність у запровадженні російських порядків), очікувала активного підпорядкування його центру [34].

Імператори були високої думки про нового генерал-губернатора, цінували його військові й адміністративні здібності. Микола I призначив М. С. Воронцова членом Державної ради. Служіння государю М. С. Воронцов ототожнював із служінням державі й батьківщині, а тому цінуючи індивідуальну свободу, вважав, що вона має підпорядковуватися державним інтересам. Був переконаним прихильником сильної, самостійної й дієздатної

адміністрації, яка при потребі йде назустріч населенню, швидко приймає рішення й виконує їх. Будь-які пропозиції стосовно розвитку регіону викликали в нього зацікавлення.

Урядування М. С. Воронцова було пов'язане з військово-адміністративним наглядом імперії за приєднаними територіями. Йому були підпорядковані військові формування, що стояли на постої, зокрема створюване Азовське козацьке військо (1828 р.), Дунайські козацькі полки. Він розпоряджався порціонними коштами, що виділялися для козацького війська, яке стояло на кордоні по Пруту й Дунаю. Як і малоросійський військовий губернатор, М. С. Воронцов вирішував соціальні проблеми козаків, сприяв отриманню ними права на торгівлю [45, с. 84]

М. С. Воронцов перебував на посаді генерал-губернатора 32 роки. За цей час він кілька разів надовго залишав територію краю, і його обов'язки тимчасово виконували інші урядовці, однак вони не відхилялися від уже визначеного політичного курсу.

В освоєнні Півдня М. С. Воронцов досягнув, безперечно, значних успіхів. Зумовлені вони були його здібностями як урядовця, знанням місцевих умов, особистою господарською зацікавленістю в економічному розвитку краю.

М. С. Воронцов, як прихильник не кріпосних відносин, ще 1820 р. подав Олександрю I записку з пропозицією обговорити умови скасування кріпосного права. Ось чому саме до нього, вже відомого аболіціоніста, звернувся В. Н. Каразін, пропонуючи вступити до Товариства для обговорення ліквідації кріпацтва. Певно, що ці переконання вплинули й на призначення М. С. Воронцова генерал-губернатором, адже для півдня відносини селянина і поміщика були актуальнішими, ніж для внутрішніх губерній.

Далі ми розглянемо більш детально постаті видатних генерал-губернаторів Півдня України.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ ДОРОБКУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРІВ ТЕРИТОРІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

3.1. Дюк де РІШЕЛЬЄ

На честь нього в Одесі були названі вулиця, ліцей, парк, кінокомплекс, марка коньяку і шампанського і навіть слоненя з одеського зоопарку; пам'ятник цьому французу є головним символом Одеси.

Якщо Ви ще не здогадалися, це - Герцог Рішельє, а точніше – Арман Еммануель дю Плессі дюк де Рішельє, граф Широн, герцог де Фронсак, а для одеситів - просто Дюк (що в перекладі і є - "герцог"). Народився у Парижі в 1766 році. Шляхетний аристократ, представник багатого і знатного роду Франції, праправнучатий племінник того самого кардинала Рішельє, який усім відомий по роману «Три мушкетери» Олександра Дюма. Найвідоміший градоначальник молодій Одесі початку ХІХ століття, що привів її до слави і процвітання.

Втративши рано матір, він у дитинстві виховувався під наглядом своїх тіточок. З самого дитинства Рішельє був досить болючим людиною. Його навіть хрестили тільки через півроку після народження - побоювалися, що він помре. Весь вільний час Рішельє займався самоосвітою і дуже багато читав. Медики того часу навіть запевняли, що жорстокі головні болі, які переслідували кардинала все життя, пов'язані з його любов'ю до читання. В юності отримав блискучу освіту. Рішельє вільно володів латинською, старогрецькою, німецькою, англійською та італійською мовами. Пізніше, за кілька місяців він опанував російську мову, здивувавши всіх, хто його знав, феноменальними здібностями своєї пам'яті[17, с. 68]. Кардинал Рішельє обожнював кішок. Мабуть, це були єдині істоти, які були до нього щиро прив'язані. В історії навіть збереглися імена улюблених кішок кардинала.

Найулюбленішою була білосніжна кішка на ім'я Міріам. Інший улюбленицею була Суміз ("особа легкої поведінки", - в перекладі). І, до речі, саме Рішельє став одним з перших в Європі власників кішок ангорської породи. З Анкари кошеля йому привіз друг. Ангорську кішку звали Mimi-Paillon. Також знаменитий чорний кіт кардинала на прізвисько Люцифер. Ще в молоді роки чітко виявилися основні риси характеру Рішельє. Розум, природна доброта, широка освіченість і, разом з тим - твердість, рішучість, вірність слову і відданість друзям, поєднувалися в ньому зі зворушливою сором'язливістю і неприйняттям розкоші. Навіть в ранньому віці, коли, у силу соціального стану, перед ним розкривалося найпокусливіше, він не любив великосвітського суспільства і під будь-яким приводом уникав відвідувань Версальського палацу.

До того, як стати одеським градоначальником, французький аристократ встиг послужити у Версалі при дворі короля Людовика XVI. Після перемоги Великої французької революції герцог змушений був залишити країну. Прибувши до Російської імперії, що вважалася головним оплотом монархії в Європі, швидко зробив кар'єру. Він взяв участь в штурмі Ізмаїла військами полководця О. В. Суворова. За хоробрість Рішельє був відзначений Георгіївським хрестом, проте війна його не приваблювала. *"Сподіваюся, я ніколи більше не побачу настільки жахливого видовища"*, - написав він після Ізмаїлу. Замість військової кар'єри Дюк прославився як творець і будівничий. А тому, коли імператор Олександр I шукав кандидата на посаду градоначальника Одеси, він зупинив свій вибір на Рішельє, з яким був знайомий з часів спільної військової служби в Гатчині й якому повністю довіряв: чесність Рішельє була відома всім, хто з ним коли-небудь стикався, як і його твердість та принциповість.

Призначення Рішельє одеським градоначальником було підписано Олександром I у січні 1803 року (попередник Рішельє - де Рібас - називався головним будівельником Одеси, керуючим Одеського порту, для Рішельє була встановлена посада - «Градоначальник Одеси»). Насамперед Дюк

домігся зниження торгових мит, через що відразу збільшився оборот порту (потім ідеї герцога переросли в статус "порто-франко", тобто вільної гавані, вільної економічної зони, але це вже відбулося після Рішельє).

При ньому почався справжній будівельний бум, активно прокладалися дороги, будувалися церкви, лікарні, ринки, гімназії. Вулиці викладалися гранітною бруківкою, привезеної з Італії.

З особливою зацікавленістю герцог займався озелененням міста, щоб спекотна одеська пустеля поступилася місцем прохолоді в тіні акацій і платанів; з тих пір Одеса славилась пишною рослинністю. Рішельє сам був захопленим садівником, особисто обробляв сад біля своєї садиби на Водяний балці, отримував саджанці та квіти з Франції та Італії, а також зі знаменитого маєтку Потоцьких в Умані (Софіївка). На місці ж садиби Рішельє зараз парк - Дюковский сад.

Та минує лише два роки і монарх підпише Указ, згідно з яким герцог, зберігаючи цю посаду, стане Херсонським військовим губернатором з підпорядкуванням йому Таврійської та Катеринославської губерній, а також військ Кримської інспекції. Емануїлу Йосиповичу (так на російський манер називали Рішельє) ці посади забезпечували необмежену владу, адже йому підпорядковувалися магістрат, митниця, місцеві війська, карантин, пошта, морське відомство [37, с. 98].

Одеса зустріла свого градоначальника жалюгідним виглядом. Ось що згадує К. Березін Вальманасі «Живописная Россия»: «До 1803 року Одеса була схожою на більшу частину наших повітових міст, тільки назвою відрізнялися від сіл. Кілька старих будівель, напівзруйновані казарми і молнинішньої Платонівської пристані - ось і все, що з'являлося тоді очам мандрівника, який відвідував місця Хаджибейського замку». Те ж пише і купець Шарль Сікар: «... Скрізь, на 40 льє навкруги, немає жодного клаптика обробленої землі, жодного колодязя, гостра нестача питної води, майже

повна відсутність дерева для опалення і будівництва. Будиночки в місті мають надзвичайно жалюгідний вигляд ... а міські доходи ніяк не відповідають витратам ... портові споруди не відповідають вимогам, а будинки потопають у бруді».

Ось таке місто прийняв Рішельє в своє управління. Та невсипущими працями його і наступників Одеса стане у недалекому майбутньому «Південною Пальмірою», «Перлиною біля моря», «Першою Південною Красунею» і, звичайно ж, «Південною Столицею».

Ні висока посада, ні титул герцога не заважали Рішельє постійно перебувати серед простих людей, перебувати у самому епіцентрі подій. Пройде зовсім небагато часу, і вже ніхто не здивується, побачивши його то в крамниці, то в школі, то на засіданні суду, а вже на засіданнях магістрату він був присутній завжди. Доступність і демократичність Рішельє вражали людей. Пройде зовсім небагато часу, і одесити стануть називати його просто «Дюк» [38].

Однак доброзичливий і привітний в особистому спілкуванні, Рішельє при цьому уникав панібратства і не любив ділити людей на друзів і ворогів. «Цей привітний, спокійний і скромний чоловік, - пише про нього професор Патрісія Герлігі (США), - був близький до іноземних жителів, так само, як і до самих росіян. Подейкували, що ногайські татари любили його і вважали своїм батьком. Він вирішив проблему їх розселення у постійних громадах. Для цього в кожному з їхніх таборів він побудував мечеть і будинок для мулли та його сім'ї. Євреї також шанували Дюка, як і його пам'ять. Один з французьких істориків характеризував його правління в Одесі як «просвітницький деспотизм» або «диктатуру честі».

Чітко розуміючи, що Одесі необхідна хороша гавань, герцог починає реконструкцію колишніх портових споруд для збільшення їх пропускнуої спроможності. Звертає увагу на розвиток тваринництва. Уперше в краї з'являються виноробні підприємства [54, с. 87].

А, головне, - Одеса починає швидко забудовуватися новими будинками. Архітектура кожного з них узгоджувалася безпосередньо з Рішельє. Споруджується перший театр, перша міська лікарня, собор, католицька церква, починається будівництво вкрай необхідного місту карантину.

Стрімкого розвитку набуває торгівля пшеницею: у 1804 році з Одеси відпливли 449 судів з цим дорогоцінним вантажем (а в 1802 році їх було трохи більше 100) на суму 3 367 500 рублів. При цьому чистий прибуток одеських купців склав майже 80%. У 1808 році Одесою за кордон було продано товарів на суму понад 6 млн рублів, а транзит східних товарів в одну лише Францію досяг 11 млн рублів. Чистий прибуток Одеси склав 2 млн рублів. Не можна не відзначити головне правило, якого постійно дотримувався Рішельє у стосунках з одеськими підприємцями: не займатися дріб'язковою опікою, не чинити перешкод в їх діяльності. «Не будемо надто регулювати», - любив повторювати цей мудрий чоловік [47].

Розбудова, поліпшення економічного становища сприяли швидкому зростанню населення Одеси. Причому завдяки зусиллям градоначальника стрімко збільшується кількість майстрових, серед яких переважають німці. У результаті одна з одеських вулиць виявилася заселеною одними ремісниками, і вона була названа, звичайно, Ремісничою (нині - вулиця Осипова). У 1812 році у місті мешкало вже більше 20 тисяч жителів.

Одеса не тільки розбудовувалася - вона впорядковувалася, прикрашалася і поступово набувала вигляду європейського міста. Як справедливо зауважує Олег Губар: «... протягом перших десятиліть ХІХ століття місто придбав вид типового середземноморського порту з усією його традиційною атрибутикою: довгими багатоколонними торговими рядами, що імітують громадські центри античних міст, невеликими двоповерховими житловими будинками з внутрішніми двориками, розкішним театром, що розташувався на височині й стилізований під античний храм, турецькими кав'ярнями, грецькими ресторанчиками,

французькими кондитерськими, італійськими винними підвалами...» [22, с. 168].

Основне завдання Рішельє як губернатора була сформульоване в імператорському мандаті: «Шукати шляхи для збільшення населення шляхом найбільшого заступництва і надання привілеїв іноземцям». Усі повсякденні питання життя міста вирішував створений герцогом міський комітет, до складу якого входили комендант, карантинний і митний інспектори, мер і два виборних жителі міста.

Треба сказати, що неабиякими успіхами у той час було відзначене й культурне життя Одеси: у побудованому театрі постійно йшли вистави (Рішельє особисто стежив за відновленням репертуару); були відкриті «нижні» і «середні» відділення Комерційної гімназії, для дворян відкривається Благородний інститут, який має жіноче відділення. Згодом читаюча публіка (а в Одесі її стає все більше) буде мати можливість скористатися розкішною особистою бібліотекою Рішельє, яку герцог надішле до Одеси з далекої Франції для відкриття ліцею, названого його ім'ям. Разом з бібліотекою ліцей також отримає 13 000 франків на її оновлення, оскільки великих грошей у Рішельє не було.

1812 рік виявився одним з найтрагічніших в історії Одеси. Спочатку - навала Наполеона на Росію. 28 червня Рішельє звертається до мешканців міста із запальною промовою, закликаючи їх до гідного опору загарбникам. Не гаючи часу, він жертвує на цю благородну справу всі свої заощадження - 40 тисяч рублів. Почалися масові пожертвування, одна тільки грецька громада збрала 100 тисяч рублів, а всього одеситами було пожертвовано близько 2 млн рублів, не кажучи вже про велику кількість коней і продовольства. Крім того, було сформовано народне ополчення, очолити яке вирішив сам Рішельє [47, с. 119].

Епідемію вважають найважчою за 1-у половину 19-го століття. Її виникнення пов'язують з закінченням війни між Російською імперією і Туреччиною і

низкою кораблів, що прибули в порт з країн півдня. Чума вже мала розповсюдження в Стамбулі, на Кавказі і в володіннях Туреччини на річці Дунай.

Епідемія в місті Одеса розпочалася в кінці липня — на початку серпня **1812 р.** Хворобу завезли до міста грецькі купці. Перші випадки не були розпізнані, і лише тільки тоді, коли у одеському готелі для акторів померли раптово відразу три актриси, які купили шалі у греків, нарешті запідозрили грізну хворобу. Мер міста, Рішельє зібрав Медичну Раду і оголосив аварійний стан в місті, яке поділили на 5 частин. Кожну частину доручили окремому лікарю. Особливі карантинні заклади обладнали в фортеці Одеси і в міській інфекційній лікарні. Швидке розповсюдження хвороби спонукало Рішельє до суворих карантинних заходів вже на початку вересня, коли за день в місті помирало до 20 осіб.

Була заборона на вилов риби, не приймали нові кораблі торговців, усіх сухопутних наvertsали з міста до карантинних пунктів на 30-денне спостереження. Серед померлих від чуми вже були й лікарі міста – Різенко, Пількевич, Капелло, Кірхнер. Аби завадити епідемії Рішельє удався до зачинення усіх храмів міста, спалювали підозрілі землянки мешканців у Карантинній та Військових балках. Були тимчасово заборонені усі збори населення, навіть на поховання. Дворянам міста було дозволено покинути Одесу і оселитися на хуторах. Мешканцям міста було заборонено покидати свої домівки. Гроші вимочували в розчині оцту і тільки після цього передавали іншим особам. В місті палали вогнища для дезінфекції повітря. Померлих забирали особливі вози, керовані мортусами та каторжанами.

Аби завадити голоду, сміливий Рішельє конфіскував залишки зерна у купців і роздавав потерпілим, адже 66 відсотків мешканців Одеси не мали постійних джерел прибутку. До грудня 1812 р. Одеса мала 2632 померлих від чуми (це кожна 9-та особа тогочасного міста-порту).

Суворий карантин тривав 46 діб.

Хвиля епідемії росла, і до середини листопада померло 1 720 осіб. Чума охопила усі райони Новоросії - аж до Кубані.

У цих екстремальних умовах особливо яскраво виявилися найкращі якості Дюка. Усю свою полум'яну енергію, невичерпну працьовитість (ніхто не міг сказати, коли він спав у той час), усю свою волю і організаторський талант він направив на боротьбу зі страшною хворобою. Головна міра - уведення загального карантину. Були заборонені будь-які пересування по місту без спеціальних перепусток, місто було поділено на ділянки, положення в яких суворо контролювалося, все доповідали Рішельє. Та люди не виконували елементарних запобіжних заходів, перебували біля небіжчиків, користувалися речами, які їм належали – давала про себе знати санітарна безграмотність найбільш вразливих верств населення [55].

Поведінку герцога у той час можна охарактеризувати як подвижницьку. У супроводі абата і іспанського консула - людей також відважних - він з'являвся у найнебезпечніших місцях, особисто брав участь в локалізації найбільш заражених ділянок. Незважаючи на скарги населення, безжально спалювалися чумні будинки разом з усім скарбом. Особливо небезпечні були Карантинний і Військовий спуски. Саме тут проводив майже весь свій час градоначальник, не знаючи ні сну, ні відпочинку. Вулицями їздили вози, пофарбовані в три кольори (винахід герцога): білі (для тих, хто захворів напередодні), червоні (для «зачумлених»), чорні (для покійних).

Під тиском самовідданих людей чумний мор став потроху відступати. Обережний Рішельє тільки 7 січня 1813 року оголосив про скасування карантину, а 16 лютого цього ж року Одеса знову була оголошена «благополучним містом» [51 с. 168].

Наслідки епідемії виявилися скорботними: багато районів міста, особливо там, де жила біднота, були практично зруйновані. Загибло багато людей. За даними доктора Греббе, одного з небагатьох лікарів, які залишилися в живих після боротьби з хворобою, в Одесі від чуми померло 2 656 осіб (понад 10% всього населення міста), при цьому одужали 675 осіб.

Найголовніше полягало в тому, що чуму вдалося локалізувати в місці загоряння і не дати їй розповзтися по всій країні. «Не тільки Одеса, але і вся Росія повинні вважати Рішельє рятівником від страшних лих», - сказано в альманасі «Століття».

Не можна не погодитися з такими справедливими словами. Відрадно, що і це страшне випробування не змогло надовго зупинити бурхливий розвиток Одеси. Пройде зовсім небагато часу, і знову оживе Одеський порт - потужна живильна артерія півдня Росії. Місто поступово повернулося до нормального життя. І тільки Чумна гора («Чумка», як її називають одесити й нині) до цього часу нагадує про ті трагічні шість місяців далекого 1812 року [48].

Але 11 років правління Одесою герцогом Рішельє минули й настав день прощання одеситів з Дюком, який їм так полюбився і став «своїм». На Рішельє чекали нові державні важливі справи. Перед від'їздом, підбиваючи підсумок своєї діяльності у недавно абсолютно чужому, а зараз рідному йому місті, ця надзвичайно скромна людина у доповіді імператору не змогла утриматися від повних неприхованої гордості слів: «...На сьогоднішній день її населення сягає 35 000 чол, протягом 10 років воно збільшилося у 5 разів. Кількість будинків у місті становить зараз 2 600; постійно зводяться нові споруди, що змагаються одна з одною у міцності й красі ... Близько 25 млн (із загальної суми 45 млн торгового обороту всіх портів Чорноморського і Азовського морів) припадає на частку Одеси. Митні збори, які приносили 15 років тому кілька тисяч рублів прибутку, дають тепер щорічно скарбниці 2 млн рублів. Кількість оброблюваної землі, маса капіталів і прибутків зростає щорічно у величезній пропорції, і все це дивовижне відродження здійснюється само по собі, не завдаючи казні ніяких витрат. Я не кажу тут про деяке полегшення і пільги, які не були варті уряду ні копійки. Коли я приїхав до Одеси в 1803 році, я змушений був витратити шість тижнів, щоб отримати дюжину найпростіших стільців і нарешті повинен виписати їх з Херсона, а в 1813 році з Одеси було вивезено в Константинополь меблів на

60 000 рублів, зробленої не гірше, ніж виробляють в Москві або Петербурзі...» [17, с. 59]

27 серпня 1814 року Одеса попрощалася зі своїм першим градоначальником, який залишив підпорядковану йому величезну територію з невеликою валізкою, куди вмістилися парадний мундир і два костюми. За наказом Олександра I герцог Рішельє відправився на Віденський конгрес, який відбувся після підписання Паризького мирного договору (30 травня 1814 г.) в зв'язку з реставрацією королівської влади у Франції. У Відні герцога гостинно зустрів король Франції Людовик XVIII і відразу ж запропонував йому посаду міністра закордонних справ в уряді, який саме формувався, на чолі з відомим дипломатом Шарлем Морісом Талейраном. Рішельє і Талейран досить добре знали один одного ще з початку 90-х років XVIII століття. А тому Рішельє був змушений відмовити самому королю: через свої високі моральні принципи він не захотів співпрацювати з морально неохайним Талейраном. Король вкрай здивований цією відмовою, попросив герцога ще раз обдумати його пропозицію і не їхати, поки вони знову не зустрінуться, бо йому дуже шкода втрачати самовіддану вірну королівській династії, високоосвічену людину, до того ж - особистого друга російського монарха. До речі, і Олександр I, зі свого боку, бажав мати «свою людину», як сказали б сьогодні, у найближчому оточенні Людовика, тому настійно рекомендував останньому не відпускати Рішельє. Король вирішив усунути Талейрана і запропонував Рішельє посісти пост керівника уряду й міністра закордонних справ. Та за кілька днів до того герцог отримав від Талейрана вельми цікавий лист, фрагменти з якого наводить дослідник Р. Феденьов у роботі «Талейран і дюк де Рішельє». Умілий і підступний дипломат побачив в Рішельє небезпечного суперника і здогадувався про наміри короля, він пише: «Ви давно чужі людям і подіям в цій країні... Ви занадто російський і негідний носити своє ім'я...» [6, с. 79]. Талейран потрапив, що називається, в «десятку»: делікатний Рішельє дякує Людовіку за таку люб'язну пропозицію, і король вдруге отримує відмову. Вважаючи,

що «віденська епопея» для нього завершена, герцог негайно відправляє до Одеси листа своєму другові графу Ланжерону, в якому сповіщає про своє повернення. Але тут втручається імператор Олександр і настійно просить Рішельє прийняти пропозицію французького монарха.

Неможливо уявити, а тим паче описати зустріч, яку влаштували парижани новому прем'єр-міністру. Так зустрічають лише свого національного героя. Таким чином перший градоначальник Одеси став керівником уряду однієї з найбільших держав планети. На цій посаді Рішельє перебував два періоди: з 1815 по 1818 рр. і з 1820 по 1821 рр. [27, с. 36]

Та його добрий дух, здається, продовжував витати над Одесою. Тут вводиться такий бажаний режим «порто-франко» - безмитне ввезення товарів на значну територію Одеси, що дає новий потужний поштовх її подальшому розвитку. На базі Комерційної гімназії та Благородного інституту відкривається не менше бажаний лицей, який у значній мірі вирішив проблему освіти і став прообразом майбутнього університету. Обидва ці «проекти» - здійснення мрії Рішельє, плід його невсипущих клопотань.

Майже через чотири роки після від'їзду Рішельє до Франції Одесу відвідав імператор Олександр I. Свої враження від візиту він висловив так: «Ми багато чули про успіхи Нашого друга Рішельє, але те, що постало перед очима Нашими, сповнює невимовним захопленням. Нехай герцог там, в Парижі, відчує нашу щирю подяку за труди свої...» [45, с. 57]. А через два місяці прем'єр-міністр Франції Арман-Еммануїл де Рішельє отримає з рук російського посланника вищу російську нагороду - орден Андрія Первозванного.

Після виходу у відставку герцог приймає рішення назавжди повернутися до Одеси. Він впорядковує справи і повідомляє про свій намір давнього друга одеського негоціанта Шарля Сикарію. Рішельє просить також у царя дозвіл на повернення і незабаром одержує його. Він твердо упевнений: ніщо тепер не завадить йому здійснити свою давню мрію.

Ніщо. Крім... смерті. Герцог де Рішельє раптово помер в ніч на 3 травня 1822 року від «апоплексичного удару» - крововиливу в мозок. Йому було лише 56 років... «Я оплакую герцога Рішельє як єдиного друга, що говорив мені правду», - так сказав Олександр I, отримавши звістку про його смерть [49].

За дивним збігом обставин граф де Ланжерон, який отримав найвищий дозвіл на вихід у відставку з поста керівника Новоросійського краю через хворобу, виступав з прощальною промовою перед міським комітетом, коли на стіл йому поклали депешу, в якій сповіщалося про смерть його друга і однодумця. Припинивши виступ, граф зі сльозами на очах прочитав це скорботне повідомлення вголос, віддавши належне передчасно померлому видатному діячеві, і запропонував спорудити в Одесі пам'ятник, як він сказав, «... гідний цього рідкісного друга людства».

З глибоким сумом сприйнявши звістку про смерть Дюка, одесити на свої пожертви замовили пам'ятник відомому петербурзькому скульпторові І. Мартосу, автору монумента Мініну і Пожарському в Москві. Урочисте відкриття пам'ятника Рішельє відбулося в квітні 1828 року, вже за часів губернаторства М.С. Воронцова [34].

В Одесі були настільки вдячні своєму градоначальнику, що увічнили його образ. Пам'ятник герцогу де Рішельє в Одесі було урочисто відкрито в 1828 році. Як тільки стало відомо про його смерть, граф Ланжерон закликав жителів зібрати гроші на спорудження монумента. Пам'ятник в 1823 році замовив граф Воронцов. Працював над ним скульптор Іван Петрович Мартос. Це було одне з останніх творінь цього майстра. У висоту скульптура трохи вище людського зросту. Пам'ятник Дюку Рішельє це одна з головних визначних пам'яток міста Одеса. Неможливо обійти повз пам'ятник під час прогулянки по Приморському бульвару, адже цей пам'ятник для Одеси значить дуже багато чого. Пам'ятник Дюку де Рішельє на протязі багатьох років є беззмінним символом Одеси і це неспроста, оскільки він увічнив пам'ять про великого людини, яка багато зробила для міста, який називають

зараз не інакше як Південна Пальміра. Горельєфи і саму скульптуру відливали в Санкт-Петербурзі. Масивний постамент - справа рук архітекторів Боффо і Мельникова. Монумент виконаний в стилі класицизму. І відтоді бронзовий Рішельє зустрічає і проводить судна з усього світу, що заходять в Одеський порт. Він є незмінним символом Одеси. Й донині, майже через два століття, перший пам'ятник Одеси - бронзовий Дюк представляє для кожного одесита щось більш значуще, ніж просто скульптура або якийсь пам'ятний символ. Це - серце Одеси, що підтримує духовний зв'язок першоулаштувача Одеси, великої людини і громадянина з одеситами усіх поколінь.

3.2. Олександр ЛАНЖЕРОН

Луї Олександр Андро де Ланжерон був вихідцем з аристократичної паризької родини. Народився граф в 1763 році в Парижі і з дитинства готував себе до військової служби. Уже в 16 років вступив в гвардію прапорщиком. У складі французького корпусу під командуванням Лафайета брав участь у війні за незалежність США.

Вступивши 1779 року до французької гвардії, він зробив кар'єру військового. У 1782—1783 роках перебував на військовій службі на Гаїті та брав участь у Війні за незалежність США на боці американців. Повертався на батьківщину в 1788 році вже полковником. Після початку Великої французької революції покинув свою країну, оскільки був монархістом. Маючи схильність до військової справи, він спочатку спробував вступити до австрійської армії, але імператор Йосиф II відхилив його прохання. Деякий час перебував у Лондоні, а з 1790 року емігрував до Російської імперії. Він з'явився в Одесі на самому початку 1816 року і служив тут до липня 1822 року. На відміну від Рішельє, величезні заслуги якого перед містом визнають всі без винятку дослідники, особистість і діяльність Ланжерона оцінюється більш стримано. У період його керівництва міською адміністрацією в Одесі було засновано Рішельєвський ліцей (1817), народне училище для

дівчат (1817), грецьке комерційне училище (1819). Зусиллями Ланжерона було закладено в Одесі Імператорський ботанічний сад (1819) та Приморський бульвар (1820). Турбувався про забезпечення Одеси якісною водою, налагоджував господарство і бюджет міста, для чого утворив особливий комітет і першу міську думу. У 1826 році було відкрито пам'ятник Рішельє роботи І. П. Мартоса. Багато з сучасників графа, не кажучи вже про істориків, вважали, що генерал-губернаторство Ланжерона виявилось успішним завдяки щасливому збігу обставин. Доротея Атлас в книзі «Стара Одеса, її друзі і недруги» робить делікатний висновок, що Ланжерону «залишалося тільки в усьому слідувати своєму попереднику, що він і робив» [51, с. 207]. Сучасна дослідниця – американка Патриція Герлігі – висловлюється менш делікатно, на її думку, «...на відміну від свого друга і попередника, Ланжерон мало підходив на роль керуючого величезною територією, якою була Новоросія». Ланжерон керував Новоросійським краєм, перебуваючи разом з тим головним начальником бузьких і чорноморських козаків і всієї прикордонної лінії. В Одесі граф втілював в життя ряд важливих починань, зроблених раніше Рішельє, одним з яких було надання Одесі статусу «Порто - Франко» (1819-59), воно було встановлено Найвищим указом від 16 квітня 1817 р, в м.Одесі, як складеному місці для направлення європейських товарів в Синоп. Фактично було введено лише в 1819 р, і перетворило Одесу в економічно процвітаючий місто. У сприятливі роки з Одеси вивозилося хлібних продуктів більше, ніж з усіх портів Сполучених Штатів Америки, взятих разом. У маніфесті про заснування порто-франко вказувалися дві мети створення «Вільної гавані» -Залучення іноземців відсутністю митних зборів і "запобіжник держави від внесення зарази, через очікуване припинення таємного провозу товарів, як звільнених вже від мита». Саме відкриття порто-франко відбулося 15 серпня 1819 року і надавалося місту на 30 років. У період підготовки був виритий глибокий і широкий рів завдовжки близько 24 верст з двома проїздами для вивезення товарів - «Херсонська митниця» на Пересипу і «Тираспольська митниця» на

Молдаванці, на дорозі до Тирасполя. Підготовчі заходи обійшлися місту дорого - 300 тисяч рублів, але це було того варте. У огорожену територію входив весь тодішній місто з землями від Куяльницького до Сухого лиманів. Охороняти настільки довгий кордон було досить складно. Почалися порушення її контрабандистами. Тому в червні 1822 року було прийнято рішення про скорочення зони порто-франко - новий кордон проліг по контуру сьогоднішньої Старопортофранківської вулиці. Пізніше, в 1826 році, цю зону знову розширили, включивши Пересип, Молдаванку і Малий Фонтан. Місто окопали двома ровами, що йшли паралельно один одному на відстані від 10 до 20 сажнів. Так порто-франко існувало до 1859 року, коли його дія була припинена. 40 років існування вільної економічної зони зіграли найважливішу роль в розвитку Одеси - місто і порт стали хлібним експортером світового рівня.

Слід визнати, що подібні оцінки дають й інші дослідники діяльності А. Ланжерона, справедливо вказуючи, що він, провівши все своє життя на полі брані, показав себе хоробрим і розпорядчим воїном, але тільки в похилому вже віці був покликаний до мирної діяльності адміністратора. Співвітчизник і незмінний однодумець Рішельє, Ланжерон отримав це призначення зі схвалення герцога. Разом з тим, вони відзначають, що «Рішельє, звичайно, не помилився», бо він мав усі підстави розраховувати на те, що його наступник «буде йти за наміченим герцогом шляхом, крім того, він передав графу всі свої папери, забезпечивши його відомостями відносно країни і населення, так що Ланжерон, прибувши до Одеси, ні цілком чужий тому, що він мав зробити. Ланжерон чесно виконував свої обов'язки і не переривав зв'язку з Рішельє у справах Одеси...» [33, с. 96].

Кажуть, що про людину судять по її справах. Особливо це правильно, коли мова йде про державного діяча. Тож варто розібратися, яких результатів досяг граф Олександр Федорович Ланжерон за ті роки, що він стояв на чолі міста і краю. "За його управління, - зазначає Доротей Атлас, - Одеса пережила два найблискучіших роки за все перше 25-річчя свого існування ..."

[15]. Перш за все різко (у п'ять разів!) підвищився обсяг експорту пшениці через одеський порт. Стрімке зростання торгівлі, особливо хлібної, привів до збагачення поміщиків і купців регіону, які споруджували в Одесі власні будинки, відкривали магазини, тобто сприяли її розвитку. Одеса за Ланжерона продовжувала набувати рис європейського міста: зокрема, почалося заощення вулиць бруківкою, що було важливим для пересування вантажів.

У 1818 році Ланжерон почав здійснювати ще один проект свого попередника: він запросив до Одеси відомого садівника Карла Дессмета, який заклав Ботанічний сад. Саме від Ланжерона архітектор Шаль отримав завдання по розробці генерального плану міста, завдяки якому з'явився нинішній Приморський бульвар. Завдяки клопотанню градоначальника у 1821 році було відкрито постійний зв'язок між Одесою і Стамбулом. Перший історик Одеси Аполлон Скальковський досить високо оцінив діяльність Ланжерона з економічної точки зору: він вважав, що саме при ньому Одеса перетворилася на «...точку дотику Сходу за допомогою сили пароплавів і залізниць з іншими частинами своєї метрополії».

Чимало вдалося зробити графу і для розвитку банківської справи. Після того як в російській столиці відкрився Комерційний банк, купецтво багатьох міст клопотало про відкриття його регіональних відділень. Найкраще це вдалося москвичам й одеситам: у 1819 році відкрилася Одеська контора з капіталом в 3 млн рублів, що здійснювала ті ж операції, що і столична Петербурзькая (надання позик під товари, облік векселів та ін.). Одеситам було надано право купувати золото, щоб полегшити іноземним купцям обмін валюти їх держав на російську. У тому ж році відкрився банкірський будинок купця 1-ї гільдії Федора Родоканакі з комерційним оборотом уже в 5 млн рублів. Ці контори відіграли видатну роль у розвитку банківської справи в Одесі [18, с. 77].

Правда, перша зустріч графа з одеськими комерсантами відзначилася грандіозним конфузом. Коли усі зібралися за столом, губернатор поклав біля

себе золотий годинник. Раптом впала важка порт'єра і закрила вікно. У кімнаті запанував морок, а коли порт'єру підняли, годинка на столі не виявилася. Спонтелічений Ланжерон, ще не знаючи тутешніх звичаїв, констатував: «Я вважаю, що хтось із вас зробив помилку. Зараз ми знову опустимо порт'єру, а коли знову підніmemo її, то я переконаний, що годинник виявиться на місці». Дана процедура була здійснена відповідно до настановами графа. Але коли у приміщенні знову стало світло, зі столу пропав ще й масивний срібний канделябр. Через багато років, вислухавши від екскурсовода цю історію, нащадок графа Роже Ланжерон поцікавився, а чи не наказав градоначальник обшукати всіх, хто був присутній на цій зустрічі? Відповідь була негативною.

Втім, незабаром ділова еліта міста оцінила зусилля Ланжерона, і їхні стосунки розвивалися, як тепер прийнято говорити, конструктивно. Англійка Мері Холдернес, яка відвідала Одесу в 1816 і 1820 роках, була у захваті від її стрімкого зростання і поліпшення. «Місто Одеса - морський порт, який процвітає, - писала мандрівниця, - і місце по-справжньому вражаюче, особливо якщо згадати, що близько 20 років тому все населення вміщувалося у кількох рибальських хатинах і що в 1812 році третина населення міста забрала чума». Людину «з боку» прогрес міста за часів Ланжерона просто приголомшив. «В одному тільки 1819 році було зведено 70 кам'яних будинків, а порт відвідало 200 суден, які взяли на свій борт не менше чотирьох мільйонів чвертей зерна», - писала вона [45, с. 268].

Але головне, що вдалося зробити для Одеси графу Олександрю Ланжерону, - це реалізувати два найбільших проекти свого попередника: домогтися введення режиму "порто-франко" і відкрити Рішельєвський ліцей. Обидві ці події мають величезне значення для Одеси, і якби Ланжерону судилося здійснити тільки це, все одно він би увійшов в одеську історію як гідний наступник великого Дюка. Але, як бачимо, графу вдалося набагато більше, хоча прожиті роки позначалися на ньому. Англійка Мері Холдернес, яка відвідала Одесу в 1816 і +1820 роках, була в захваті від її стрімкого

зростання і поліпшення. "Місто Одеса - морський порт, який процвітає, - писала мандрівниця, - і місце по-справжньому вражаюче, особливо якщо згадати, що близько 20 років тому все населення вміщувалося в декількох рибальських хатинах і що в 1812 році третина населення міста забрала чума". Людини "з боку" прогрес міста за часів Ланжерона просто приголомшив. "В одному тільки 1819 році було зведено 70 кам'яних будинків, а порт відвідало 200 суден, які взяли на свій борт не менше чотирьох мільйонів чвертей зерна", - писала вона.

О.Ф. Ланжерон надавав матеріальну допомогу окремим державним установам і регіональним підприємствам. Наприклад, у період 1825-1826 рр. граф передав гроші Таврійській казенній експедиції для видобутку солі. У звіті губернатора Д.В. Нарішкіна значилося: «...13-го прошлого Декабря я имел честь уведомить Ваше Сиятельство о делании мною предложенной Таврической казенной экспедиции касательно возврата внесенных ваших в обеспечение недоимки на откупщикам табачинского солончака 1144 руб. 11 копеек. Получив ныне уведомление Ея что означенные деньги имеющие в особом хранении Симферопольского уездного казначейства, так как казна довольно обеспечена, могут быть возвращены Вашему Сиятельству и потому от Вас уверено будет я приятным долгом поставить о сем Вам Милостивый государь известить...» [4, арк. 6]. У цей же період граф надав субсидії і Молдавській армії, що було справжнім нонсенсом в Російській імперії: «... в отпуске 2 марта 1811 года генерал-лейтенант, ныне генералу от инфантерии, графу Ланжерону на основании Высочайшего повеления в землообраз 1000 червонных... Молдавской армии... »

Ланжерон приїхав до Одеси, вже маючи за плечима більш ніж півстоліття життя, насиченого війнами і подіями. До того ж він ніколи не відчував потягу до адміністративної роботи. Ставлення графа до "канцелярщини" цілком збігалися з поглядами його молодого знайомого Олександра Пушкіна, який зізнався в одному зі своїх листів: "Я почуваю

відразу до справ і до *des boumags*, як виражається граф Ланжерон". Треба віддати належне графу: він і сам усвідомлював недолік адміністративних талантів для управління таким величезним краєм, як Новоросія. Уже після своєї відставки Ланжерон писав в записці, адресованій імператору Миколі I: "Всі землі, мені ввірені, становили площу, рівну Франції, були населені десятима різними народностями і значним числом іноземців; тут зустрічалося до десяти різних релігій, і всі вони користувалися свободою богослужіння. Можна судити з цього про обтяжування мене роботою і про повну неможливість її виконати..." Прийшовши до такого висновку, Ланжерон сам ініціював свою відставку: спершу (в 1820 році) - з посади градоначальника Одеси, а потім (1823 рік) - з посади генерал-губернатора Новоросії. Після відставки прожив ще 8 років, і за цей час встиг побувати у Франції, але там не залишився і повернувся в Росію після смерті Олександра I. Після вступу на престол Миколи I Ланжерон був членом Верховного суду у справі збройного виступу декабристів 14 грудня 1825 року, виконував певні державні функції.

Шістдесятирічний граф хотів нарешті відпочити від державних турбот. Але його досвід ще знадобився під час російсько-турецької війни 1828-1829 років, коли він був призначений головнокомандувачем придунайських князівств. Але 1829 року головнокомандуючим замість Ланжерона було призначено молодшого за віком і чинами генерала Дібіча. Ланжерон образився і подав прохання про відставку, яке і було задоволено. Однак похідне життя погано відбилася на здоров'ї літньої вже людини. У березні 1829 року Ланжерон остаточно пішов у відставку, при цьому йому було подаровано 60 тисяч рублів [50].

Він міг оселитися в столиці, тим більше, що до нього прихильно ставився імператор Микола I, нагородивши графа "...за довготривалу і старанну службу" алмазними знаками ордена Святого Андрія Первозванного.

Однак Ланжерон вибрав Одесу, Нарешті він міг відпочити від справ, жити у власне задоволення.

А жити граф любив! Дивно, що дослідники досі не звернули пристальної уваги на біографію Ланжерона з точки зору його особистому житті. Навіть офіційно граф був одружений тричі. Уперше це сталося в 1784 році, коли він одружився на Марі-Діані Маньяра де ля Вопальє. Але цей шлюб тривав лише шість років, жінка померла молодою. Другою дружиною графа у 1804 році стала Наталія Петрівна Кашинцева (уроджена княжна Трубецька), вдова майора. А ось третій шлюб - 1819 року - викликав справжню великосвітську сенсацію. Обраницею 56-річного Ланжерона виявилася юна Луїза Брімер, відома свого часу красуня, дочка полковника. Щоб з'єднатися з коханою, графу довелося просити дозволу в самого імператора. Олександр I мовчав кілька місяців, що породило чимало пліток; особливо цим грішили одеські дами, особливо ті, хто, очевидно, плекав певні плани щодо градоначальника [53, с. 78]

Нарешті цар зглянувся, і щасливий граф отримав можливість повести кохану дівчину під вінець. Аде старий ловелас і тут залишився вірний собі. Збереглася історія часів війни 1828 року, коли графу було вже 65 років. Нібито одного разу в сутінки до його кабінету увірвалася дама, закутана в чорний плащ і з вуаллю на обличчі. Вона кинулася графу на шию і пошепки почала говорити, що вона його обожнює і втекла, поки чоловіка немає вдома, щоб, по-перше, з ним побачитися, по-друге, нагадати йому, щоб він не забув попросити головнокомандувача про те, що вчора було між ними домовлено. Ланжерон негайно ж зрозумів, що дама прийняла його за одного з підлеглих, але не став переконувати відвідувачку, так що обидва залишилися вельми задоволені таємним побаченням. Інша справа, що наступного дня все з'ясувалося, після чого ад'ютант головнокомандувача подав у відставку.

Але ось що дивно: у всіх трьох офіційних шлюбах Ланжерон залишився бездітним. А двох дітей народила йому поза шлюбом Ангела Держановска. Дочка Діана прожила лише 33 роки, зате син Теодор Андро

(Федір Олександрович) виявився довгожителем: він народився навесні 1804, а помер влітку 1885 року. Завдяки клопотанню батька Ланжерон-молодший отримав у 1822 році дворянство і згодом зробив дуже серйозну кар'єру - став полковником лейб-гвардії гусарського полку, таємним радником, сенатором, віце-президентом Варшави. І одружився, між іншим, на Ганні Олексіївні Олениній, дочці президента Петербурзької академії мистецтв, до якої свого часу безуспішно сватався А. Пушкін. "Пушкін під час життя в Одесі часто зустрічався з його (Андро) батьком, і чи міг він думати, що так складеться життя!" - писав знаменитий мистецтвознавець І. Зільберштейн (до речі, одесит за походженням) в статті "Паризькі знахідки". А життя, дійсно, склалася так, що Ланжерон був досить добре знайомий з поетом; існує навіть іронічна легенда, ніби граф мучив Пушкіна своїми віршами і трагедіями. Обмінювалися вони і анекдотами, і великосвітськими плітками, благо обидва були людьми веселими і з хорошим почуттям гумору. Про Ланжерона розповідають, ніби, втішаючи вдову відчайдушного гульвіси, він заспокоював її такими словами: "Принаймні, тепер ви точно будете знати, де він проводить всі ночі".

Як не дивно, але ця людина веселої вдачі мала одну фобію: Ланжерон панічно боявся захворіти на холеру. І саме цю хворобу він "підхопив", навідавшись до Санкт-Петербурга, де і помер 4 липня 1831 року. Згідно із заповітом тіло Ланжерона перевезли до Одеси і поховали в римсько-католицькій церкві Пречистої Богоматері на вулиці Катерининській. За радянських часів цю церкву перетворили на спортивний зал, а надгробну плиту просто викинули. Перейменували і вулицю, яку ще у 1817 році називали на честь графа-градоначальника. Однак справжні одесити незмінно називали її Ланжероновською. У середині 1990-х років історична справедливість була відновлена.

3.3. Михайло ВОРОНЦОВ

З півднем України з 20-х років XIX століття нерозривно пов'язана доля давнього роду, представники якого протягом XVIII ст. займали найвищі пости в Російській імперії. Біографії Воронцових та представників іншої гілки цієї сім'ї — Воронцових-Дашкових — читають як захоплюючий роман. Так, рідний брат діда Михайла Воронцова Михайло Іларіонович був у 1758—1763 рр. всесильним державним канцлером за Єлизавети Петрівни; рідній дядько — Олександр Романович — президентом Коммерц-колегії при Катерині II, і також державним канцлером (у 1802—1805 рр. за Олександра I). Батько Михайла Воронцова Семен Романович був видатним воєначальником, сподвижником графа Петра Румянцева-Задунайського, послом у Венеції та Лондоні. Сестра ж його — «кавалер-дама» Катерина Дашкова, президент Російської академії, жінка незвичайної долі, прекрасно освічена й відома далеко за межами імперії, листувалася і вела бесіди з Дідро та Вольтером, залишила цікавий документ катерининської епохи — «Записки».

«Найсвітліший князь» Михайло Семенович Воронцов (1782 — 1856) народився у Санкт-Петербурзі та був хрещеником Катерини II. Мати його, дочка адмірала Олексія Сенявіна, померла рано, залишивши на руках батька двох малолітніх дітей. Семена Воронцова у 1785 р. призначили послом в Англії. За Павла I він потрапив у немилість, але завбачливо відмовився повернутися до Росії. Після 1801 року — за Олександра I — почалася реабілітація всіх катерининських вельмож, яких так не любив Павло I. С.Р.Воронцов вже назавжди залишився на Туманному Альбіоні, як і дочка Катерина. Надзвичайною є доля її сина лорда Сіднея Херберта, військового міністра Великої Британії в роки Кримської війни (1853 — 1856) — це окрема сторінка в літописі сім'ї, що чекає своїх дослідників.

А що ж Михайло Воронцов? До 20 років він виховувався і вчився в Англії; вивчав європейські мови, політичні науки, математику, вільно читав давньогрецькою та на івриті. Повернення на батьківщину молодого графа,

якого чекало велике майбутнє, стало подією для всієї сім'ї. Він був спадкоємцем майже всього величезного багатства Воронцових, саме для його виховання тітка готувала «Записки». Ось що писав про М. Воронцова Петро Завадовський, один із найвідоміших вихідців з України на службі імперії, міністр народної освіти: «Не полагал я никак пережить судороги России и начать счастливую эпоху (після повалення Павла I.) утешением, увидя твоего премилого сына. Сердце доброе и нежное, скромность не по летам и рассудок здоровый имеет».

З 1803 року М.С. Воронцов у діючій армії на Кавказі, бере участь у війнах з Наполеоном в Європі, в російсько-турецькій війні. Дуже показовим є свідчення ад'ютанта посла Франції в Петербурзі (і за сумісництвом — шпигуна) капітана де Лонгерю, який дав цінні для Парижа характеристики російським генералам перед війною 1812 року: «Генерал Воронцов. 30 років, щойно отримав цей чин за хоробрість, виявлену проти турків під час захоплення Базарджика. Має хороші пізнання у військовій справі, його дуже люблять солдати і взагалі всі офіцери армії. Надзвичайно багатий». Ці слова дуже скоро отримали підтвердження — генерал-майор Воронцов бере участь у Бородинській битві як командир гренадерської дивізії та отримує на передовій тяжке поранення. У Закордонному поході він також відзначився, особливо — під час захоплення Парижа. Аж до 1818 р. М.С. Воронцов перебуває зі своїм окупаційним корпусом у столиці Франції, і, нарешті, залишає службу в армії в чині генерал-лейтенанта.

У січні 1819 р. сталася подія, яка змінила життя Михайла, — у Парижі, де веде світське життя, він знайомиться з графінею Єлизаветою Ксаверіївною Браницькою. Того ж року Ліза стає дружиною блискучого графа. Багатство його майже подвоїлося (і Воронцови стали найбагатшими вельможами імперії), оскільки дружина належала до одного із найзнатніших і найбагатших польських аристократичних сімейств, яке володіло десятками великих маєтків на Правобережній Україні. «Столицею» Браницьких була

Біла Церква. По матері Є.К. Браницька була онучатою племінницею Григорія Потьомкіна-Таврійського — фаворита Катерини II.

З призначенням у 1823 році Михайла Воронцова генерал-губернатором Новоросійського краю сім'я переїжджає до Одеси. У той же час там перебував у засланні Олександр Сергійович Пушкін, який працював у канцелярії графа. Звичайно ж, він не міг не звернути уваги на блискучу аристократку. Сучасники називали Воронцову «однією з найпривабливіших жінок свого часу», захоплювалися її грацією, привітністю. Між поетом і графінею виникло, на думку багатьох дослідників, обопільне почуття; проте О.С. Пушкін зовсім вже втратив голову і вбачав у Воронцові тільки суперника.

Для кріпосницької Росії особистість М.С. Воронцова – унікальна. Навряд чи можна було знайти у російській армії генерала такого рівня освіченості і державного мислення. Воронцов брав участь практично у всіх війнах першої половини XIX століття, закінчивши кар'єру на Кавказі світлішим князем, генерал-фельдмаршалом, кавалером усіх російських і багатьох іноземних орденів.

У 1823 р. граф Воронцов призначається генерал-губернатором Новоросійського краю і повноважним намісником Бессарабії. У день, коли граф Михайло Семенович Воронцов був призначений Новоросійським губернатором і прибув в Одеса, Ростопчина в своєму листі написав: «Я вітаю все населення Новоросії, яке йому (Воронцову) підвладне ... але у нього буде досить багато роботи - одне лише викорінення злочинства можливо порівняти з подвигами Геракла ».

Особистість М. С. Воронцова неповторна для кріпосницької Росії. Навряд чи можливо було відшукати в російській армії генерала такого державного кругозору і рівня освіченості. Свою резиденцію граф розміщує в Одесі. [52].

Генерал-губернатор Новоросії граф Ланжерон залишив Одесу влітку 1822 р., а у травні 1823 р. імператор Олександр I викликав до себе Воронцова й висловив йому свою волю: "Бути тобі, графе Михайло, замість генерала Ланжерона, який іде у відставку, Новоросійським генерал-губернатором і повноважним намісником моїм у Бессарабській губернії. З Богом, графе, керуй на славу держави і під благоденство народу російського" [6, с. 54].

Граф Михайло Семенович Воронцов народився у Санкт-Петербурзі 19 травня 1782 р. Батько його, граф Семен Романович, за часів імператора Павла був послом у Лондоні, де Михайло Семенович провів дитинство і юність і отримав чудову освіту. Молодий граф брав участь у блокаді фортеці Гамельн, бій під Пултуском, битвою під Фридландом, в в штурмі турецького Базарджика і ряді інших операцій. За звичаєм того часу його записали на російську військову службу, коли був ще дитиною.

У 1812 році нагороджений орденом Святого Георгія 3-го класу. Тож, вибравши собі кар'єру військового, граф Воронцов на початку ХІХ ст. надійшов в діючу армію, де зумів заслужити високу репутацію хороброго, розумного офіцера, що сприяло його швидкому просуванню по службі. Відзначившись у численних військових компаніях як особистою мужністю, так і умілими організаторськими здібностями, граф Михайло Семенович в генеральському чині командував зведеною гренадерською дивізією на одному з найвідповідальніших ділянок у знаменитій Бородинській битві, де отримав важке поранення [13, с. 98].

У період закордонного походу російської армії Воронцов командував корпусом і його ім'я стало відоме всій Європі, бо мало було генералів, які могли б мати за честь фактично виграти бій у самого Наполеона, та ще при значній перевазі сил французького імператора, як це сталося, наприклад, 7 березня 1814р. на плато Краоном, де на прохання Блюхера корпус Воронцова повинен був затримати основні сили французів, щоб не допустити взяття ними Лаона. У тій битві Наполеон втратив 8000 чоловік, тоді як Воронцов -

4700 чоловік і, виконавши завдання, в повному порядку здійснив маневр, з'єднавшись з армією Блюхера перед Лаона, заклавши тим самим основу перемоги союзників.

У 1815-1818 рр. генерал Воронцов командував російським окупаційним корпусом у Франції. У цей період особливо яскраво виявилися найкращі людські якості Михайла Семеновича. Справа в тому, що в російській армії традиційно дивилися на солдатів як на безсловесну худобу. Воронцов не тільки суворо заборонив будь-які тілесні покарання і зуботичини в своєму корпусі, а й здійснив цілу програму з розвитку грамотності серед солдатів за так званою ланкастерскою методикою. Так, у корпусній друкарні в 1817 і 1818 рр. була надрукована "Коротка методика взаємного навчання для початкової школи російських солдатів, пристосована також і для дітей", а також "Збори віршів для читання в солдатських школах окремого Російського корпусу у Франції [29].

Слід відзначити той факт, що згодом за даною методикою навчилися читати і писати сотні одеських дітей. Чи варто дивуватися після цього тому, що в процентному відношенні кількість грамотних в Одесі, та й в інших містах південних провінцій, значно перевищувало інші регіони імперії.

Ворог рабства у будь-якій формі, граф Воронцов ще до переїзду в Одесу офіційно подав Олександрю I проект знищення кріпацтва в десятирічний термін, який був прийнятий імператором, але не виконано. Отримавши величезні південні території під своє управління, він зробив все можливе, щоб не допустити поширення рабської укладу внутрішніх губерній на новоросійські і Бессарабію.

До Одеси приїхав граф Воронцов наприкінці липня 1823 року. Він багато зробив для процвітання Півдня Росії й Одеси зокрема. На посту Новоросійського генерал-губернатора багато зробив для економічного і культурного розвитку краю, побудував перші пароплави на Чорному морі (1828 р.). У 1833 р. М. Воронцов заснував «Товариство акціонерів для встановлення постійних сполучень Одеси з Константинополем за допомогою

пароплавів». Цю подію прийнято вважати датою народження Чорноморського пароплавства (ЧМП). Саме при ньому почався бурхливий розвиток сільського господарства, торгівлі, промисловості, освіти і культури. Слідом за Рішельє Воронцов чудово зрозумів політичну і економічну місію Одеси для всіх південних територій, а тому робив все можливе для підвищення ролі неофіційної столиці Півдня [47, с. 206].

В Одесі в роки правління М.С. Воронцова збереглося «портофранко». Місто встановило торгові відносини з усіма портами Чорного моря, ставши головним посередником між південними губерніями і хлібними ринками Європи. Золотом Одеси були потоки зерна з степової України і Бессарабії. У 1830-40 рр.. були подовжені Карантинний і Військовий моли, споруджені заново Платонівський і Андросовський. Порт приймав до тисячі суден на рік. Також було закінчено будівництво Приморського бульвару, заощені центральні вулиці, побудована Гігантські (Потьомкінські) сходи, почалося будівництво водопроводу з Великого Фонтану.

У 1830-40 рр.. з Одеського порту вивозилося хліба більше, ніж з усіх північноамериканських портів разом узятих. Відомий історик і державний діяч Н.Всеволожський (1772-1857) писав про період правління М.Воронцова: «Неймовірно, до якої краси досягла при ньому Одеса! Її порт перевершує Марсель!».

Успіхи торгівлі стимулювали інтенсивний і безперервне зростання міста. Було завершено розпочате при графі Ланжероні облаштування Ботанічного саду і Приморського бульвару. За короткий час в одному кінці бульвару було побудовано чудовий палац Воронцова, в іншому - будівлю купецької біржі. На утвореній вздовж бульвару вулиці вирости гарні будинки, в тому числі й будівля нинішнього готелю «Лондонський». Були споруджені сходи від бульвару до моря, збудований примикнутий до театру Пале-Рояль ряд магазинів і різних майстерень. На Великому Фонтані зведений маяк, який і нині вказує мореплавцям вхід до Одеської затоки. Багато будинків того часу стали пам'ятниками архітектури [33, с. 98].

Граф М.С.Воронцов дбав про благоустрій міста - про те, щоб забезпечити Одесу питною водою, замостити вулиці, розбити парки і сади. При його допомозі й сприянні були відкриті Міська публічна бібліотека, Товариство сільського господарства Південної Росії, Статистичний Комітет, Одеське товариство історії та старожитностей з музеями, дирекція Російського театру і т.д. Рішельєвський ліцей став вищим навчальним закладом. Виникла маса благодійних товариств.

При ньому Одеса стала третім містом імперії за кількістю жителів, але зі свободи і зручності життя, як свідчили багато сучасників, кращим містом країни, включаючи обидві столиці. Величезна фамільна бібліотека Воронцових, подарована згодом Одеському університету, нині предмет заздрості кращих бібліотек світу, також як найбільший приватний архів по європейській і вітчизняній історії XVIII-XIX ст. підняли планку розумової життя Одеси, що видно вже з наукових видань Одеського імператорського товариства історії та старожитностей, першим почесним Президентом якого став з 1839 року М.С.Воронцов [18]. Відкриття гімназій, шкіл, Інституту шляхетних дівичь, Інституту східних мов, першого відкритого музею і другої в Росії публічної бібліотеки і багато інших діяння, що склали честь і славу Одеси, найбезпосереднішим чином були пов'язані з вражаючою за своєю енергією і різнобічною творчою діяльністю ясновельможного князя, розуму, таланту і освіченості якого настільки багато чим зобов'язана вітчизняна історія [36].

Кримська ситуація. Стан справ на півострові ще довго викликало занепокоєння у петербурзького двору. В одній із службових записок, поданих Катерині II на зорі її царювання, канцлер підкреслив, що Туреччина, крім усього іншого, може принести шкоду Росії через кримських ханів. «Цілісність Оттоманської Порти залежить від її військових трудів і подвигів, що зміцнюють її політичне тіло, від тривалого спокою вона приходять до виснаження, яке може призвести до повного руйнування», - підкреслив Михайло Воронцов. Великий канцлер був правий щодо Криму і намірів

турецьких правителів, але все зрозуміють це лише через два десятиліття. Граф був першим, хто зміг докладно обґрунтувати необхідність для Росії приєднання Криму до імперії.

На початку 40-х років XIX століття, за пропозицією Міністерства державного майна, схваленому імператором, майже все єврейське населення підлягало виселенню в резервацію. Схвильований долею євреїв, М.С. Воронцов, подолавши опір дружини і багатьох чиновників, звернувся до імператора Миколи I з поданням. У цьому історичному документі, зокрема, говорилося: «Ваша Імператорська Величність! Знаючи, наскільки Ви, Государ, цікавитеся думкою керівників окремих частин імперії щодо справ державних, наслідую і вважаю за обов'язок визначитися в намірах уряду щодо зміни долі єврейського народу. Без надмірності опишу нинішнє становище євреїв в Новоросійських губерніях, де їх перебування не забороняється. Зазначені євреї витіснені із Західної Європи і у внутрішні губернії Росії не допущені. Велика частина їх відноситься до малодостаточних обивателів, змушена добувати хліб насущний дріб'язковою торгівлею, працею на казенних землях і ремісничими послугами громадянам».

Далі повідомлялася думка Міністерства державного майна, яке ділить євреїв на «корисних» і «непотрібних». «Смію думати, - продовжує М.С. Воронцов -, що сама назва «непотрібні» для сотень тисяч громадян і круто, і несправедливо. Тих, кого влада вважає «марними», складе 80 відсотків єврейського населення. Нелюдські заходи, що зазначено застосувати до них, зокрема, - вислати їх з селищ і містечок, поселити в одному місці, позбавити участі в правах. Смію вказати, мій Государю: оці піддані Вашої Величності вкрай бідні. Відсторонення від звичайних занять прирече їх на винищення через злидні та розумовий відчай. Ця доля впаде на людей, що ні в чому не завинили проти Росії. Навпаки, будучи вірними підданими, євреї заслужили від уряду повну довіру. Розсудливість і людинолюбство закликають

відмовитися від жорстокої міри, бо плач і стогін нещасних буде осудженням уряду і у нас, і за межами Росії" [46, с. 118].

Смею указать, мой Государь: сии подданные Вашего Величества крайне бедны. Отстранение от обычных занятий обречет их на истребление через нищету и умственное отчаянье. Эта участь падет на людей, ни в чем не провинившихся против России. Наоборот, будучи верными подданными, евреи заслужили полное от правительства доверие. Благоразумие и человеколюбие призывают отказаться от жестокой меры, ибо плач и стенания несчастных будет порицанием правительству и у нас, и за пределами России». Закінчує М.С. Воронцов своє подання такими словами: «Знаючи, наскільки Ваша Імператорська Величність благоволите мені, недостойному високої милості, припадаю до ніг Ваших, Государ, про пом'якшення долі нещасного народу». На початку 1845 року граф М.С. Воронцов поїхав до Санкт-Петербурга за новим призначенням. На обіді у государя імператор сказав Воронцову: "Задовольнив я твоє подання, графе, щодо євреїв". Якими словами можна висловити своє захоплення і вдячність графу, генерал-губернатору, фельдмаршалу, державному діячеві, людині, яка вчинила цей самовідданий вчинок і заступився за народ!

У березні 1845 р. графа М.С. Воронцова в порту проводжала 100-тисячна Одеса. Він поїхав на посаду намісника імператора на Північному Кавказі. У цьому ж році за кавказькі подвиги М.С. Воронцов був зведений у князівське достоїнство.

Останні дні життя він провів в його улюбленій Одесі: він повернувся туди на початку жовтня 1856 р., а 6 листопада його не стало. Помер М. Воронцов на 75 році від народження [9].

10 листопада 1856 р вулиці Одеси були переповнені народом - похоронну процесію проводжали у напрямку до Преображенської вулиці. Там, у склепі при Кафедральному Преображенському соборі, з великими почестями й був похований ясновельможний князь Михайло Семенович Воронцов. Одесити всіх національностей і всіх віросповідань оплакували

смерть шанованого і улюбленого сановника. Всім пам'ятна була щедра благодійність покійного і його дружини, які пожертвували з власного майна на благодійні справи близько трьох мільйонів рублів.

З дозволу імператора Олександра II по всій імперії була відкрита передплата на спорудження пам'ятника Воронцову. Пам'ятник був відкритий на Соборній площі в листопаді 1863 р. Його автори - мюнхенський скульптор Ф.Бруггер і одеський архітектор Ф. Боффо. Бронзова статуя М. С. Воронцова височить на п'єдесталі, виконаному з кримського діориту.

Михайла Воронцова і його дружину поховали в Одеському Спасо-Преображенському кафедральному соборі (Соборна площа). Собор був зруйнований в 1936 комуністами, а металева капсула із залишками Воронцова відкрита і розграбована. Зникла особиста зброя і нагороди. Прах князя Воронцова і його дружини пересічні одесити перепоховали таємно на Слобідському цвинтарі.

У 2005 міська влада ухвалила рішення про повернення праху Воронцових у відновлений Собор, вони перепоховані в нижньому Храмі під тим місцем верхнього Храму, де останки Воронцових покоїлися впродовж 80 років. Церемонія перепоховання відбулася 10 листопада 2005.

Як успішний державний діяч, Воронцов Михайло Семенович отримав в історичній літературі дуже суперечливі оцінки. За словами К. Валишевського, як би це парадоксально не звучало, він був «продажним, але у відомому сенсі все-таки чесною людиною». Манштейн вважав графа малоосвіченим і малоздібних. Імператриця Катерина II, не шанувала графа, висловлювалася на його адресу досить категорично. За її словами, не було іноземного двору, в якому він не стояв би на жалуванні. Обережності і стриманості Воронцову було не позичати. Іноземні посланці роками чекали від нього рішучих відповідей, але, як правило, марно. Він всіх обнадіював, але ніколи не відкривав своїх справжніх намірів. На думку багатьох іноземних спостерігачів, Воронцов грав роль ширми, що прикривали братів

Шувалових. Він, будучи більш ввічливим і освіченим, ніж Шувалови, ідеально підходив для «обміну люб'язностями з послами».

Ім'я ясновельможного князя, генерал-фельдмаршала Михайла Семеновича Воронцова по праву займає одне з найпочесніших місць в історії Одеси і всього південного краю. Не випадково його більш ніж тридцятирічне перебування на посаді Новоросійського генерал-губернатора, з 1825 по 1856 рік, нерідко називають «золотим століттям» Одеси.

ВИСНОВКИ

У ході роботи над магістерською ми з'ясували, що актуальність дослідження правового інституту генерал-губернаторства і його функціонування на Правобережжі України в ХІХ - на початку ХХ ст. у сучасних умовах спричинена потребою розуміння складних та неоднозначних процесів у різних сферах життя сучасного українського суспільства, які були в той період, коли Російська імперія активно проводила в українських губерніях, зокрема у правобережних, політику зросійщення та інкорпорації. Вона спричинена також необхідністю реформування системи сучасного державного управління, організації ефективної виконавчої влади в Україні на всіх рівнях.

Як нами зазначається, на Правобережжі України у досліджуваній період зійшлися у протиборстві дві системи – російська та польська, з наявними у них великими історичними традиціями та досвідом. Російсько-польське протистояння у досліджуваному нами українському регіоні спостерігалось протягом усього ХІХ та початку ХХ ст. Південне генерал-губернаторство у системі владних структур займало виняткове місце.

Ми також дійшли висновку, що у порівнянні з іншими двома генерал-губернаторствами, впроваджених імперською владою на українських землях, Південне було зразком особливо агресивної діяльності генерал-губернаторів щодо місцевої еліти, яка не хотіла співпрацювати з російською самодержавною владою, а прагнула до відродження своєї державності на українських землях. Ця практика високопосадовців втілювалась на Правобережжі України послідовними та цілеспрямованими заходами зросійщення в різних сферах життя регіону. Політика імперського центру на усунення антиінтеграційних сил і централізацію управління проводилася шляхом ліквідації залишків колишнього устрою та традицій Правобережжя, зокрема, відміною Литовського статуту та всього, що перешкоджало об'єднанню даного краю з Росією і впровадженню в усій повноті російського

законодавства. Зміна адміністративно-політичної структури Правобережної України і приведення її у відповідність до імперської було найпершим заходом імперської влади у першій половині XIX ст., а у другій – генерал-губернатори лише довершували розпочате станове унормування.

Генерал-губернатори найенергійніше ініціювали появу правових актів для всього Південно-Західного краю, якими врегульовувалися соціально-станові відносини, змінювався соціальний статус населення, уподібнюючись до загальноросійського. В цьому процесі імперська влада заgravала з місцевим українським селянством. Зокрема, інвентарною реформою в часи генерал-губернаторства Д. Бібікова влада намагалася привернути українське православне селянство на свій бік та протиставити його місцевій шляхті.

Отже, інтеграційна політика імперської влади на Правобережжі України носила жорсткий, репресивний характер. Дуже часто використовувалась військова сила й саме тому генерал-губернатори традиційно поєднували військову функцію з цивільним адмініструванням. Вони брали активну участь у військовому придушенні повстання, направляли військові частини для припинення селянських виступів та інших заворушень. Майже всі генерал-губернатори поєднували свою посаду з посадою командувача, що значно розширювало владні повноваження цієї інституції. Висвітлюючи повноваження, права, обов'язки генерал-губернаторів, в окремі періоди повноваження генерал-губернаторів збільшувалися, що було викликано особливою ситуацією чи обставинами.

Завдання проведення інтеграції зумовлювали специфіку діяльності інституту генерал-губернаторства. Багато залежало й від самої особи генерал-губернатора, його особистісних якостей. Він керував діяльністю губернаторів підлеглих йому губерній. Підкреслимо, що обов'язки і повноваження губернаторів Західних губерній, зокрема правобережних українських, були значно ширшими порівняно з іншими. Окрім виконання узаконень загальноросійського рівня, як ключові посадові особи місцевого бюрократичного апарату управління, вони були зобов'язані вирішувати

гострі проблеми у підпорядкованих їм губерніях, зокрема: тримати під посиленним контролем дворянські вибори, облаштовувати шляхту, займатись виконанням узаконень щодо єврейського населення, викорінювати місцеві традиції в процесі інкорпорації, утверджуючи російську державність. Отже, в першій третині XIX ст. вже склалась стабільна система місцевого управління, яка поєднувала в собі як губернаторську форму, яка була головною, загальноімперською, так і генерал-губернаторську, яка застосовувалась на окраїнах імперії.

Генерал-губернаторства пройшли складний шлях розвитку, поступово перетворюючись на самодостатню регіональну структуру. Намісницька посада, задумана як тимчасова, хоча і з надзвичайними повноваженнями, трансформувалась у владну інституцію - генерал-губернатори сконцентрували у своїх руках керівництво найважливішими сферами, такими як - адміністративно-політична, військова, соціальна, господарська та культурно-освітня - зберігаючи імперську цілісність Росії.

Посилена увага до постатей генерал-губернаторів Рішельє, Ланжерона та Воронцова, їхніх ідейно-політичних переконань у забезпеченні темпів інтеграційних та асиміляційних процесів дала можливість не лише більш детально вивчити ці історичні постаті, а й увиразнити особливість їхньої ідеологічної структури влади як установи-посади. Кожний із них, врешті-решт, формував політику центрального уряду, сприяючи або її активізації власними ініціативами, або уповільнюючи в разі незгоди з нею. Серед компонентів цієї політики вирізняються законодавчі пропозиції генерал-губернаторів як одна з форм ухвалення політичних рішень для забезпечення керівництва регіонами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-политических учреждений в России с «Учреждения» о губерниях 1775 г. до последнего времени. / Е. Анучин. – СПб.: Типография МВД, 1872. – 238 с.
2. Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах. / И. Андреевский. – СПб.: Типография Э. Праца, 1864. – 156 с.
3. 131. Антонович В. Исследование о крестьянах Юго-Западной
4. Архипова Т.Г. Комитет Западных губерний (К истории политики царизма в отношении национальных окраин 1831-1848) / Т.Г. Архипова. // Труды МГИАИ. – 1970. – Т. 28. – С. 512-528.
5. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. / М.В. Білоконь. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 260 с.
6. Блинов И. Губернаторы: Ист.-юрид. очерк. / И. Блинов. – СПб.: Типолитография К. Л. Пентковского, 1905. – 366 с.
7. Бутич М.І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / М.І. Бутич. // Історичні дослідження. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 45-50.
8. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. Исторические сведения. / А. Воронин. – Ч. 2. – К., 1869. – 140 с.
9. Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у ХVІІІ – першій третині ХІХ ст.: Дис... канд. іст. наук. / Б.О. Галь. – Дніпропетровськ, 2000. – 198 с.
10. Гессен В.М. Вопросы местного управления. / В.М. Гессен. – СПб.: Право, 1904. – 235 с.

11. Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дис... канд. юрид. наук. / В.М. Грицак. – Харків, 1999. – 155 с.
12. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. / І.О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
13. Грукач В.О. Законодавство Російської імперії як джерело дослідження діяльності уряду на Правобережжі України у XIX ст. / В.О. Грукач, Н.О. Щербак // Правова доктрина та юридична практика: досвід і перспективи розвитку. Матеріали постійно діючого науково-теоретичного семінару, 25 березня 2014 р.: - К.: НАВС, 2014. – Вип. 3. – С. 117-119.
14. Грукач В.О. Законодавчі ініціативи генерал-губернаторів Південно-Західного краю у другій половині XIX ст. / В.О. Грукач, Н.О. Щербак // Науковий вісник НАВС: науковий журнал. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 2013. – Вип. 2 (87). – С. 349-355.
15. Грукач В.О. Створення й особливості функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування в Київському генерал-губернаторстві у XIX ст. / В.О. Грукач // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія»: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2014. – Вип. 51. – С. 456 -463.
16. Грукач В. Зміна курсу у політиці влади на Правобережній Україні у 2 чверті XIX ст. / В. Грукач // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 1 (спецвипуск). – С. 22-28.
17. Грукач В.О. Теорія і практика інституту генерал-губернаторства в Україні. / В.О. Грукач, Н.О. Щербак // Держава і право сучасної України: досвід комплексного аналізу. Матеріали круглого столу, присвяченого 90-літтю академіка В.В.Копейчикова, 19 листопада 2013 р. – К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2014. – С. 175-179.

18. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством /1654-1876/ М. Драгоманов. – Львів: З друкарні Івана Айхельбергера і Сп, 1909. – 38 с.
19. Дегтярьов С.І. Цивільне чиновництво україни у кінці ХУІІІ – першій половині ХІХ ст.: монографія / С.І. Дегтярьов. – Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус», 2014. – 472 с.
20. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже ХІХ-ХХ столетий. / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1973. – 351 с.
21. 195.
22. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце ХІХ столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 444 с.
23. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століття. / А.Л. Зінченко. – К.: «Білоцерківська друкарня», 1994. – 180 с.
24. Історія українського права: Навч. посібник // За ред. О.О. Шевченка. – К. : Олан, 2001. – 214 с.
25. Кузьминець О.В. Історія держави і права України : Навч. посіб. / О.В. Кузьминець, В.С. Калиновський. – 2 Вид. – К.: Україна, 2002. – 448 с.
26. Лисенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (ХV – начало ХХ века). – Изд. 2-е, испр. и доп. / Л.М. Лисенко. – М.: Изд-во МПГУ, 2001. – 354 с.
27. Лохвицкий А. Губерния ее земские и правительственные учреждения. – 2-е изд. с изменен. / А. Лохвицкий. – СПб.: Изд. книгопрод. А.Ф. Вазунова, 1864. – Ч. І: Централизация и децентрализация. История губернии. Административное разделение России. – 225 с.
28. Москаль Г.І. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис... канд. юрид. наук. / Г.І. Москаль. – Харків, 2002. – 164 с.

29. Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в начале XIX в. / С.В. Мироненко. – М.: Наука, 1989. – 240 с.
30. Новицкий И. Сервитуты и обязательное разверстание в Юго-Западном крае. / И. Новицкий. – К.: Тип. ун-та (И. Завадского), 1881. – 37 с.
31. Посохов С.И. Губернаторы и генерал-губернаторы. – 2-е изд., исп. и доп. / С.И. Посохов, А.Н. Ярмыш. – Х. : Акта, 1996. – 206 с.
32. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. – Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – К.: Генеза, 2002. – 424 с.
33. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. / В.В. Павлюк. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2000. – 183 с.
34. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). / О. Реєнт. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 340 с.
35. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882. – 180 с.
36. Рождественский С.В. Историческое обозрение деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 гг. / С.В. Рождественский. – СПб.: Изд. Министерства народного просвещения, 1902. – 787 с.
37. Слабченко М. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 2-х т. / М. Слабченко. – Х.: Держвидав. Укр., 1925. – Т.1. – 278 с.; – Х.: Держвидав. Укр., 1927. – Т.2. – 278 с.
38. Сазонов Д.С. Воспоминания. / Д.С. Сазонов. – Репринт. изд. – М.: Международные отношения, 1991. – 399 с.
39. Садовский В. Русское землевладение в Правобережной Украине / В. Садовский. // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 45–58.
40. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. / В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 191 с.

41. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – пер. пол. XX в. / Е.Д. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 483 с.
42. Соколов К.Н. Очерк истории и современного значения генерал-губернатора / К.Н. Соколов. // Вестник права. – СПб., 1903. – Кн. 7. – С. 110-179. – Кн. 8. – С. 39-76.
43. Труды Херсонского Губернского Статистического комитета. –Херсон: Типография Н. Ващенко, 1863. Кн. 1, ч. 2: Губернский адрес календарь и другие справочные сведения. – 290 с.
44. Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1922. Київ: Вид-во НАН України, 2005. 335 с. 657. Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.). – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 193 с.
45. Урусов С. Записки губернатора. Записки губернатора. – Кишинев 1903-1904. / С. Урусов. – М.: Тип. В.М. Саблина, 1907. – 378 с.
46. Херсону 200 лет, 1778–1978: сборник документов и материалов. – Київ: Наукова думка, 1978. – 405 с.
47. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва і Херсона у розвитку транспортних систем Півдня України у другій половині 447 XIX на початку XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. Вип. 5. С. 187-195
48. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802 – 1856: Функції, структура, архів. / В.С. Шандра. – К.: Держ. ком. архівів України, 2001. – 356 с.
49. Шандра Валентина. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. / Валентина Шандра. // Студії Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Вип. 2. – К., 1998. – 75 с.

50. Шумилов М.М. Губернаторские канцелярии и губернские правления в России 50-80-х гг. XIX в. / М.М. Шумилов. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX-XX веков: Сб. статей памяти В.С. Дякина и Ю.Б. Соловьева / Отв. ред. А.Н. Цамутали. – СПб., 1999. – С. 187-199.
51. Шульгин В.Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863). / В.Я. Шульгин. – К.: Типография университета, 1864. – 254 с.
52. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХУІІІ – початок ХХ ст.): Монографія. / Н.О. Щербак. – К.:ПЦ «Ризографіка», 2005 – 616 с.
53. Щербак Н.О. Джерела до вивчення діяльності царської адміністрації в українських губерніях у ХІХ – на початку ХХ ст. / Н.О. Щербак. // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Збірка наукових праць. Серія Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. – Вип.4. – К., 2001. – С. 206 – 211.
54. Щербина В.П. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине в 30-х – начале 60-х годов XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. / В.П. Щербина. – К., 1992. – 21с.
55. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. / Н.М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.